

‘Een Godlycke Exercitie’

Schoolliedjes uit de periode van 1565 tot 1666

Eindwerkstuk Bachelor Nederlandse Taal & Cultuur

Annerieke Schreuder (3815609)

Begeleider: J.J.M. Vandommele

Universiteit Utrecht

Juli 2014

1. Inhoudsopgave

1. Inhoudsopgave	3
2. Inleiding	4
3. Scholing in de zestiende en zeventiende eeuw	6
3.1 Onderwijs in de middeleeuwen	6
3.2 Nederduitse of kleine school	7
3.3 Reformatie	8
3.4 Contrareformatie	9
3.5 Zang op de Nederduitse en kleine scholen	10
3.5.1 Valcooch: <i>Den reghel der Duytsche schoolmeesters</i>	10
3.5.2 Zang op de Nederduitse school	11
3.6 Na de basisschool	13
3.7 Conclusie	14
4. Soorten schoolliedjes	16
4.1 De functie van het schoollied	16
4.2 Geschiedenisliedjes	16
4.3 ABC-lied	18
4.4 Leerlied	20
4.5 Zaterdaglied	22
4.6 Zondagliedjes	25
4.6.1 Liedjes voor de preek	27
4.6.2 Liedje na de preek	28
4.7 Conclusie	29
5. Avond- en nieuwjaarsliedjes als schoolliederen	30
5.1 Avondliederen	30
5.2 Nieuwjaarsliederen	33
5.3 Conclusie	37
6. Conclusie	38
7. Bibliografie	40
8. Bijlages	43

2. Inleiding

Onderzoek naar lied- en zangcultuur illustreert dat de vroegmoderne Nederlander van de wieg tot aan het graf zong.¹ Liedboeken werden in groten getale gepubliceerd voor een gevarieerd publiek. De inhoud van deze liedboeken varieerde van stichtelijke kost tot amoureuus of boertig vermaak, of een combinatie van deze twee. In de Gouden Eeuw groeiden een generatie op die bijna voortdurend omringd werd met gezang. In dit eindwerkstuk is er aandacht voor de manier waarop die generatie wellicht kennismaakte met het lied: namelijk op school.

Het lied is al langere tijd object van onderzoek. In 2007 werd de Liederbank opgezet: een database met 170.000 Nederlandse liederen, gezongen vanaf de middeleeuwen tot de moderne tijd. Met behulp van deze liedcollectie kan er gemakkelijk gezocht worden op genre, wijs of auteur. De Liederbank is een belangrijk hulpmiddel bij dit onderzoek, omdat hier gezocht kon worden naar liedjes die op school gezongen zouden kunnen zijn. In Veldhorst's publicatie *Zingend door het leven* wordt een beeld geschetst van de liedboeken die verschenen in de Gouden Eeuw. In haar onderzoek komt naar voren dat wereldlijke liedboeken populair waren bij de jongeren.² Ook Roberts besteedt in zijn boek *Sex and drugs before rock 'n roll* aandacht aan de rol van muziek binnen de jeugdcultuur.³ Beide studies concluderen dat de wereldlijke liedboeken vooral bestemd zijn voor het vermaak van welgestelde jeugd. Het onderzoek naar de diverse liederen bevat hier een lacune. Er is nog weinig onderzoek naar stichtelijke liedjes die geschreven zijn voor jongeren. In dit werkstuk staan schoolliedjes met een stichtelijke inhoud centraal. Het begrip 'schoollied' wordt in deze scriptie gedefinieerd als 'lied dat op school gezongen werd'. Deze brede benadering is voor dit onderzoek van belang, omdat er op deze manier verschillende genres onderscheiden kunnen worden. Anderzijds vallen de psalmen, waarvan later in dit werkstuk blijkt dat ze veelvuldig gezongen werden op school, op deze manier ook binnen de categorie schoollied. Dit onderzoek beschouwt de psalmen als onderdeel van het zangcurriculum, maar er worden verder geen psalmen geanalyseerd.

In de publicaties over het lied(boek) wordt aangenomen dat er op school veel gezongen werd.⁴ Veldhorst besluit haar onderzoek met een vergelijking tussen de vroegmoderne en de huidige tijd. Ze concludeert dat 'de mensen die op school en thuis uit liedboeken hebben leren zingen inmiddels tot een uitstervende generatie horen'.⁵ Veldhorst gaat er dus vanuit dat het zingen niet alleen thuis werd geleerd, maar dat ook de scholen daarin een rol speelden. Uit de literatuur die verschenen is over scholing in de zestiende en zeventiende eeuw wordt duidelijk dat zang en muziek op bijna elke school een plek innemen in het curriculum. Het waren voornamelijk psalmen die gezongen werden, maar uit een handboek voor zeventiende-eeuwse schoolmeesters blijkt dat er ook destijds geschreven liedjes gezongen werden. Er zijn echter geen complete bundels met schoolliederen bekend. Zoeken naar 'schoollied' en aanverwante termen in de Liederbank levert weinig op. Ik heb wel enkele liedjes gevonden, waarvan ofwel de inhoud ofwel de vorm (of een combinatie van beide) aanduiden dat dit een lied is dat speciaal geschreven is voor schoolgebruik. Naar aanleiding van

¹ Veldhorst 2009

² Veldhorst 2009, pp. 76-77, 81

³ Roberts 2012, pp. 194-201

⁴ Veldhorst 2009; Grijp 1996

⁵ Veldhorst 2009, p. 146

bovenstaande observaties komt de vraag naar boven of het schoollied als een apart literair genre binnen de categorie kinder- en jeugdliederen is op te vatten.

De centrale vraag van dit eindwerkstuk is: 'Welke rol speelt zang op de scholen in de zestiende en zeventiende eeuw en is er op grond van de kenmerken van de op school gezongen liederen een corpus van schoolliedjes samen te stellen?' Mijn onderzoek concentreert zich op de periode van 1565 tot 1666, tussen deze jaartallen zijn de door mij gevonden liedjes verschenen. Om de onderzoeksvraag te beantwoorden wordt allereerst de schoolcontext van de zestiende en zeventiende eeuw beschreven. Omdat het merendeel van de liedjes uit het corpus afkomstig is uit de Noordelijke Nederlanden, zal de nadruk liggen op de scholing in de Noordelijke Nederlanden. Af en toe wordt er een uitstapje gemaakt naar het schoolsysteem van de Zuidelijke Nederlanden.

Het beschrijven van de schoolcontext geeft inzicht in welke rol zang speelde in de diverse onderwijsvormen van de Gouden Eeuw. Met behulp van deze informatie kunnen we bepalen welke rol de geanalyseerde schoolliedjes in het curriculum speelden. Vervolgens zal een corpus van liederen worden gepresenteerd, waarbij op grond van zowel inhoudelijke elementen als vormkenmerken zal worden aangetoond waarom deze liedjes op school werden gezongen. In dit hoofdstuk zullen een ABC-lied en een leerlied besproken worden. Daarnaast is er ook aandacht voor liedjes die op zaterdag en zondag in schoolverband gezongen werden. Aan de hand van vorm- en inhoudselementen wordt gedemonstreerd waarom deze liedjes al dan niet gebruikt zouden kunnen zijn op de scholen. Wat betreft vorm wordt vooral gekeken naar de aanspreekvorm (worden de leerlingen aangesproken en op welke manier?) en het perspectief van waaruit het lied geschreven is. Ook de wijs speelt een rol bij de analyse en interpretatie van de liederen. Vervolgens wordt onderzocht welke inhoudelijke aspecten dit lied tot een schoollied maken; daarbij wordt gekeken naar de thema's die in het lied verwerkt zijn en naar de identificatiefiguren die in het liedje gebruikt worden. Het vierde hoofdstuk van deze scriptie bevat een analyse van enkele stichtelijke jeugdliedjes die qua genre (avondlied en nieuwjaarslied) overeenkomen met de schoolliedjes. Door op zoek te gaan naar de overeenkomsten en verschillen tussen deze schoolliedjes en de stichtelijke liedjes die niet op school gezongen werden, wordt geprobeerd om een patroon van eigenschappen te vinden waaraan een schoolliedje voldoet. Op grond daarvan blijkt in hoeverre het schoollied te beschouwen is als een apart genre, binnen de categorie van kinderliedjes. De liedjes uit het corpus worden in de betreffende hoofdstukken uitgebreid geïntroduceerd.

Dit eindwerkstuk zet een eerste stap in een nieuw onderzoeksveld, dat een belangrijk gedeelte van de liedcultuur in de Gouden Eeuw blootlegt. Scholing speelt immers een belangrijke rol bij een opgroeiende generatie. Wanneer kinderen al jong overweg kunnen met het liedboek, zoals Veldhorst suggereert, dan zou het onderwijs een belangrijke factor kunnen zijn bij het in stand houden van de liedcultuur. Uit mijn onderzoek blijkt dat zang en muziek een grote rol speelden binnen het schoolsysteem. De resultaten van de analyses maken duidelijk dat er weinig belangrijke verschillen zijn, zowel qua vorm als qua inhoud, tussen de schoolliederen en liederen uit de buitenschoolse context. Dat wijst erop dat het schoollied op niet als een op zichzelf staand literair genre is te beschouwen. Deze scriptie sluit af met een mogelijke verklaring van deze uitkomst, ook wordt er een aantal suggesties voor vervolgonderzoek gegeven.

3. Scholing in de zestiende en zeventiende eeuw

In dit hoofdstuk wordt de schoolcontext van de Lage Landen in de late zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw geschetst. Er is gekozen voor deze periode omdat de (school)liedjes in het corpus afkomstig zijn uit de periode van 1565 tot 1666. Voordat er uitspraken gedaan kunnen worden over het schoollied, moeten we eerst weten welke rol zang speelde in het curriculum van de verschillende soorten scholen. Zodra duidelijk is in hoeverre zang aan de orde kwam op school, kunnen we bepalen welke rol de geanalyseerde schoolliedjes hier in spelen. Het accent qua geografie ligt in dit hoofdstuk op de Noordelijke Nederlanden. Aangezien een klein deel van het corpus afkomstig is uit de Zuidelijke Nederlanden zal er slechts zijdelings aandacht besteed worden aan scholing in de Zuidelijke Nederlanden.

De beschrijving van de schoolcontext start met een schets van het onderwijssysteem in de middeleeuwen. Vanuit deze periode worden de lijnen doorgetrokken naar de scholen in de vroegmoderne periode. De verschillende soorten scholen worden besproken. De belangrijkste vraag is telkens welke rol zang en muziek spelen in het curriculum. Hierbij ligt het accent op het basisonderwijs, omdat de liedjes in dit eindwerkstuk in het Nederlands geschreven zijn. De liedjes die op het voortgezet onderwijs gezongen werden, waren vaak geschreven in het Latijn of in het Frans. Ten slotte wordt nog aandacht besteed aan de grote invloed van de Reformatie en de Contrareformatie op het onderwijs.

3.1 Onderwijs in de middeleeuwen

In de late middeleeuwen werd op de parochiescholen vooral basisonderwijs gegeven. Binnen het curriculum lag grote nadruk op religieuze vorming, en zang vormde daar een belangrijk onderdeel van. De leerlingen hadden een belangrijke taak tijdens de eredienst, ze moesten de gemeente ondersteunen bij het zingen. Hiervoor leerden ze op school veel gebeden, zoals het Pater Noster, de geloofsartikelen en de Bijbelfragmenten uit hun hoofd. Deze teksten werden vaak voorzien van een (bekende) melodie om de teksten te kunnen memoriseren.⁶ Naast zang en godsdienstige vorming leerden de leerlingen op de parochiescholen lezen, schrijven en in sommige gevallen de eerste beginselen van het Latijn.

De klooster- en kapittelscholen legden zich vooral toe op het voortgezet onderwijs van de leerlingen. Hier was Latijn de voertaal en stond religieuze vorming centraal. De leerlingen besteedden veel tijd aan de kerkelijke samenkomsten waar ze hun rol als zangers vervulden. Daarnaast bestond het curriculum uit twee onderdelen: het trivium en het quadrivium. Het trivium waren de talige vakken: grammatica, dialectica of logica en retorica. Het quadrivium bestond uit de exacte vakken: astronomia, arithmetica, geometria en musica. Niet elke school had de capaciteiten in huis om deze vakken te geven, vaak werd alleen het trivium aangeboden.⁷ Het vak musica bestond overigens vooral uit een mathematische benadering van de muziektheorie en niet zozeer uit het daadwerkelijk musiceren.⁸

⁶ Bakker et al. 2006, p. 418

⁷ Bakker et al. 2006, p. 421

⁸ Boekholt et al. 1987, p. 4

In de vijftiende en zestiende eeuw ontwikkelden de meeste parochie- en kapittelscholen zich tot dorps- of stadsscholen. Het bestuur van de parochie- en kapittelscholen, veelal in handen van de kerk, werd overgenomen door het plaatselijk (stads)bestuur.⁹ Hierdoor veranderde de namen van de scholen, de onderbouwafdeling werd 'kleine' of Nederduitse school genoemd, terwijl de 'grote' school zich ontwikkelde tot de Latijnse school voor voortgezet onderwijs. Dit betekende dat de invloed van de kerk op het onderwijs verminderde. In het vervolg zal echter naar voren komen dat de kerk nog steeds wat in de schoolmelk te brokkelen had.

3.2 Nederduitse of kleine school

De 'kleine' scholen (in de Zuidelijke Nederlanden) en de Nederduitse scholen (in de Noordelijke Nederlanden) waren verantwoordelijk voor het basisonderwijs van de kinderen. De belangrijkste vaardigheid die geleerd werd op de Nederduitse of kleine school was het lezen. Het leren lezen gebeurde met behulp van het ABC-plankje. Dit plankje werd bestreken met een laagje was, waaronder de letters van het alfabet zichtbaar waren.¹⁰ Daarnaast werden er ook steeds meer ABC-boeken gebruikt. De kinderen oefenden alle mogelijke combinaties van klinkers en medeklinkers spellen en leerde op deze manier lezen. Het oefenmateriaal bestond hoofdzakelijk uit geestelijke lectuur als gebeden en geloofsartikelen.¹¹ Schrijven kwam pas aan de orde nadat de leerling had leren lezen. De schrijflessen begonnen met het overtrekken van de letters op de lei. Ook het ABC-plankje kon gebruikt worden om de letters op over te schrijven.¹² De schoolmeesters maakten zelf vaak schrijfvoorbeelden. Schrijfonderwijs was duurder dan leesonderwijs: voor schrijflessen moest vaak apart betaald worden en het aanschaffen van materiaal als papier en inkt was ook op kosten van de leerling. Pas in de achttiende eeuw werd schrijven toegevoegd aan het standaardcurriculum van de Nederduitse school.¹³

De inhoud van het onderwijs was op zowel de Nederduitse als de kleine school, afgezien van de verschillende religieuze overtuiging, nagenoeg hetzelfde. Het basisonderwijs was toegankelijk voor zowel jongens als meisjes. De onderwijsvorm van het hoofdelijke onderwijs¹⁴ werd al sinds de middeleeuwen gebruikt. De kinderen werden in school niet gegroepeerd op leeftijd of niveau, maar zaten door elkaar heen. Elk kind moest zelf de leerstof doorwerken, op vaste momenten werd het geleerde door de meester overhoord. De leeftijd van het kind dat basisonderwijs volgde was (gemiddeld) tussen de vijf en tien jaar oud.¹⁵ De schooltijden waren over het algemeen van zeven tot vijf uur, met 's middags een uur pauze, maar deze tijden werden aangepast naar gelang het seizoen.¹⁶

⁹ Bakker et al. 2006, pp. 421-422

¹⁰ Willemsen 2008, pp. 53-54

¹¹ Bakker et al. 2006, p. 434

¹² Willemsen 2008, pp. 53-54

¹³ Bakker et al. 2006, p. 435

¹⁴ Bakker et al. 2006, p. 430

¹⁵ Boekholt et al. 1987, p. 33

¹⁶ De Planque 1926, pp. 9-10; Put 1990, p. 146

3.3 Reformatie

Na de scheiding van de Nederlanden werd het zowel voor het Noordelijke gedeelte als voor de Zuiderlingen van groot belang dat elke inwoner vertrouwd werd met de 'nieuwe' religie. Voor de Noordelijke Nederlanden was dat het gereformeerde geloof, de Zuidelijke Nederlanden bleven rooms-katholiek. Deze hervormingsbewegingen hadden veel invloed op het onderwijs.

De Reformatie zorgde voor grote veranderingen. Het gereformeerde geloof kreeg in de Noordelijke Nederlanden de overhand en andere gelovigen, zoals Luthers en katholieken mochten niet meer in het openbaar samenkomen.¹⁷ Het onderwijs werd door de gereformeerde kerk ingezet om de beginselen van de Reformatie te verspreiden.¹⁸ Scholen in de Noordelijke Nederlanden waren dus verbonden aan de gereformeerde leer, onderwijsinstellingen met een andere achtergrond werden verboden. Dit verbod was in praktijk niet goed te handhaven, in steden als Utrecht en Rotterdam werden rooms-katholieke (bij)scholen oogluikend toegelaten.¹⁹ Een belangrijke markering tijdens de Reformatie is de Synode van Dordrecht, die in 1618 en 1619 gehouden werd. Op deze vergadering werd besloten dat elk kind, hoe arm ook, toegang moest hebben tot onderwijs.²⁰ Het leren lezen van de Bijbel vormde een van de belangrijkste speerpunten van het onderwijs, omdat de gereformeerde kerk graag zag dat iedereen zelfstandig uit de Bijbel kon lezen.²¹ Een andere belangrijke bepaling van de Dordtse synode was dat een schoolmeester alleen benoemd kon worden met toestemming van het stadsbestuur.²² Zestiende-eeuwse reglementen en schoolordes uit de Noordelijke Nederlanden laten inderdaad zien dat een schoolmeester gereformeerd diende te zijn.²³ Deze verordening zorgde ervoor dat de 'Paepsche' schoolmeesters ontslagen werden en er een grote verlegenheid ontstond om gereformeerde schoolmeesters met een gedegen opleiding.²⁴

Op last van dezelfde Dordtse synode werd ook besloten dat elk kind een leerboekje zou krijgen met een korte samenvatting van de religieuze principes van het calvinisme, in de vorm van de Wet, het Onze Vader, de formulieren behorend bij de sacramenten en de geloofsartikelen.²⁵ Er werd echter geen apart boekje uitgegeven, deze elementen werden allemaal verzameld in de zogenaamde ABC-boekjes waaruit de leerlingen leerde lezen.²⁶ Ook de (typografische) schrijfboeken werden voorzien van psalmen en andere teksten uit de Bijbel. Daarnaast waren er vragenboekjes in de omloop, waarin de kinderen door middel van vraag en antwoord overtuigd werden van het ongelijk van de 'Papen-kercke', de rooms-katholieke kerk.²⁷ Later werd dit boekje vervangen door een kinderversie van de catechismus, samengesteld door Jacob Borstius.²⁸ Overigens kregen de leerlingen op de Nederduitse scholen al vroeg de Heidelbergse catechismus (1563) in handen, die eigenlijk bestemd

¹⁷ Bakker et al. 2006, p. 96

¹⁸ Verboom 1993, p. 40

¹⁹ Bakker et al. 2006, p. 426

²⁰ Bakker et al. 2006, p. 425

²¹ Bakker et al. 2006, p. 425

²² Bakker et al. 2006, p. 425

²³ De Planque 1926, pp. 54-56

²⁴ Boekholt et al. 1987, p. 18

²⁵ Bakker et al. 2006, p. 425

²⁶ Boekholt et al. 1987, p. 34

²⁷ Boekholt et al. 1987, p. 34; Bekkering 1989, p. 143.

²⁸ Boekholt et al. 1987, p. 35

was voor volwassenen.²⁹ De oudste leerlingen leerden de vragen uit hun hoofd om die vervolgens 's zondags in de kerk op te kunnen zeggen.³⁰ Ook het aanleren van goede zeden hoorde bij de morele vorming, overigens nooit zonder de Bijbel daarbij te betrekken.³¹

3.4 Contrareformatie

In de Zuidelijke Nederlanden ontstond een tegenreactie op de Reformatie, namelijk de Contrareformatie. Ook deze beweging had grote invloed op het onderwijs. De rooms-katholieke religie veranderde niet, maar de Contrareformatie leidde wel tot een 'herbezinning' en een 'propagering van een striktere geloofsbeleving'.³² Net als in de Noordelijke Nederlanden zette de kerk het onderwijs in om de contrareformatische ideeën te verspreiden. Ook in de Zuidelijke Nederlanden waren de teksten die gebruikt werden voor het lees- en schrijfonderwijs religieus van aard.³³ In 1621 werden alle schoolboeken onder de loep genomen en verbeterd indien de inhoud niet voldeed aan de nieuwe eisen die de Contrareformatie stelde.³⁴ Er werd een speciale scholaster benoemd, die moest toezien dat er geen verboden schoolboeken gebruikt werden.³⁵ Niet alleen de schoolboeken, maar ook de onderwijzers moesten aan de nieuwe eisen voldoen. Vanaf 1608 werd het verplicht dat een schoolmeester een geloofsbelijdenis aflegde bij de scholaster of de landdeken.³⁶ Ook kregen de scholen, vanaf het begin van de zestiende eeuw, regelmatig visitaties van de bisschop.³⁷ De nieuwe boekjes die geproduceerd werden voor de jeugd, waren vooral gebedenboekjes en catechismussen.³⁸ Tijdens de Contrareformatie werden de catechismussen op de scholen ingezet om de kinderen de beginselen van het katholieke geloof bij te brengen.³⁹ Daarnaast leerden kinderen op school de belangrijkste gebeden opzeggen, zoals het Pater Noster.⁴⁰ Bij het catechismusonderwijs werden soms ook liederen gezongen.⁴¹

Uit bovenstaande paragrafen is duidelijk geworden dat zowel de Reformatie als de Contrareformatie zorgde voor verschuivingen binnen het onderwijscurriculum. De catechismus werd een belangrijk hulpmiddel om kinderen godsdienstonderwijs te geven. In de Noordelijke Nederlanden werd het lezen erg belangrijk gevonden, omdat de gereformeerden vonden dat iedereen de Bijbel moest kunnen lezen. In de Zuidelijke Nederlanden werden de schoolboeken herzien en kwam er strenger toezicht op het onderwijzend personeel.

²⁹ Boekholt et al. 1987, pp. 34-35

³⁰ Boekholt et al. 1987, p. 35

³¹ Bekkering et al. 1989, p. 79

³² Bekkering et al. 1989, p. 157

³³ Put 1990, p. 208

³⁴ Bekkering et al. 1989, p. 161

³⁵ Bekkering et al. 1989, p. 161

³⁶ Put 1990, p. 29

³⁷ Put 1990, p. 29

³⁸ Bekkering et al., 1989, p. 161

³⁹ Bekkering et al. 1989, p. 80; Put 1990, p. 208

⁴⁰ Put 1990, p. 210

⁴¹ Put 1990, p. 210

3.5 Zang op de Nederduitse en kleine scholen

Het curriculum van de basisscholen in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden is hiervoor in grote lijnen geschetst, maar de precieze rol van het zangonderwijs is nog niet duidelijk geworden. Het is opvallend dat de literatuur over scholing vaak melding maakt van het feit dat er gezongen werd, maar welke liederen en methodes er gebruikt werden, is onduidelijk. Het is bekend dat er in de contrareformatorische, Zuidelijke Nederlanden veel waarde werd gehecht aan zang.⁴² Uit de curricula van de scholen blijkt dat op veel scholen minstens een uur per dag aan zang werd besteed, wanneer er een feestdag naderde, werd er nog meer gezongen.⁴³ De kerkzang bestond niet alleen uit psalmen, als bij de gereformeerden, maar ook uit de liederen die bij de mis werden gezongen, evenals de gezangen van Vespers en het lof.⁴⁴ Op zaterdag werden er aparte zanglessen gegeven.⁴⁵ Hoe deze zanglessen eruit zagen en welke methode gebruikt werd, behalve het voorzingen door de schoolmeester, is onbekend.⁴⁶ Niet op alle scholen werd zangonderwijs gegeven, dit was vaak ook afhankelijk van de muzikale kwaliteiten van de schoolmeester. Zang stond op sommige scholen als facultatief vak op het programma.⁴⁷

Om beter zicht te kunnen krijgen op de rol van zang en muziek in het curriculum van de Nederduitse (en kleine scholen), wordt een hoofdstuk uit het boek van Valcooch besproken. Valcooch was een Nederduitse schoolmeester en hij schreef een handboek voor zijn collega's. Hij wijdt een hoofdstuk in het boek aan 'Musica'. Eerst wordt het werk geïntroduceerd en vervolgens wordt gekeken naar de rol die Valcooch geeft aan muziek en zang in zijn schoolpraktijk.

3.5.1 Valcooch: *Den reghel der Duytsche schoolmeesters*

Een belangrijke bron met informatie over de Nederduitse schoolvorm is van de hand van gereformeerde schoolmeester Dirck Adriaensz. Valcooch uit Barsigherhorn.⁴⁸ Hij schreef het boek *Den reghel der Duytsche schoolmeesters* in 1591. Het boek is een handleiding voor schoolmeesters. *Den reghel* beleefde drie herdrukken (in 1597, 1607, 1628). De oorspronkelijke uitgave werd verzorgd door Laurens Jacobsz. te Amsterdam en na zes jaar kreeg het boek een herdruk (1597) bij deze uitgever.⁴⁹ De uitgaven van 1607 en 1628 verschenen niet in Amsterdam, maar respectievelijk in Alkmaar (bij Jacob de Meester, voor boekhandelaar Cornelis Claesz.) en Rotterdam (bij Isaac van Waesberge). Kennelijk was het werk van Valcooch populair en werd het verspreid in verschillende steden. De Planque, die een editie maakte van *Den reghel*, toont aan dat Valcoochs onderwijsideeën breed gedragen werden, er zijn veel overeenkomstige voorschriften en aanwijzingen te vinden in schoolreglementen uit andere plaatsen.⁵⁰ Valcooch geeft in zijn *Regel* een kijkje in de keuken van een gereformeerd schoolmeester. Hij beschrijft, geheel op rijm, de gang van zaken van zijn lespraktijk in Barsigherhorn. Valcooch stelt op schrift aan welke eisen een goede schoolmeester moet voldoen,

⁴² Put 1990, p. 213

⁴³ Vandommele 2011, p. 253

⁴⁴ Post 1954, 139

⁴⁵ Put 1990, p. 214

⁴⁶ Put 1990, p. 215

⁴⁷ Put 1990, pp. 214 - 215

⁴⁸ Barsigherhorn is een dorp in het huidige Noord-Holland; de plaats wordt nu Barsingerhorn genoemd.

⁴⁹ De Planque 1926, p. 2

⁵⁰ De Planque 1926, pp. 8-52

hoe zijn collega's moeten straffen en welke bezittingen ('ghereetschap en Boecken') onontbeerlijk zijn voor het 'Ambt' van schoolmeester. Valcooch adviseert zijn collega's ook in didactische kwesties; hij verhaalt hoe een schoolmeester 'zyn kinderen ende zyn Scholieren behoort te leeren' en adviseert zijn collega's over hoe je gemakkelijk 'hondert kinders' overhoren kunt. Valcooch gaat uitgebreid in op het gedrag van de leerlingen. Hij beschrijft hoe ze moeten zitten en hoe ze hun lessen moeten opzeggen. Valcooch gaat niet voorbij aan de lesstof. Hij besteedt een aantal hoofdstukken van zijn werk aan het beschrijven van het lees- en schrijfonderwijs. Bekend zijn de voorschriften die Valcooch schreef, zoals 'Den Artyckel-brief, om ende School te hanghen'. Deze ordonnantie beschreef de regels van de school en werden opgehangen in het schoolgebouw zodat iedereen daar kennis van kon nemen. Daarnaast geeft hij veel praktische aanwijzingen, bijvoorbeeld over het instellen van een uurwerk en het mengen van inkt. Valcooch neemt in zijn boek ook gebeden voor allerlei momenten op, als ook 'spreucken' en 'leeringhen' die als schrijvoorbeeld gebruikt kunnen worden. Belangrijk voor dit onderzoek is het hoofdstuk dat Valcooch wijdt aan de muziek ('Musica').⁵¹

3.5.2 Zang op de Nederduitse school

Verspreid door zijn boek geeft Valcooch aanwijzingen die ons iets vertellen over zang en muziek op de Nederduitse school. Valcooch beklagt de didactische kwaliteiten van zijn collega-schoolmeesters in de Voorreden. Hij stelt vast dat ze slechts hun naam kunnen schrijven 'ende een Psalm onstichtelijk singhen'.⁵² Hieruit kunnen we opmaken dat Valcooch het een belangrijke vaardigheid vond van de schoolmeester om op een stichtelijke manier psalmen te kunnen zingen. Valcooch komt hierop terug in zijn hoofdstuk getiteld 'Achtien deughden en puncten, daer een Schoolmeester behoort mede verciert te zijn'.⁵³ Als achtste criterium voor een goede schoolmeester wordt gezegd dat deze moet 'weten te solfaceren, op noten de Psalmen te singhen'. Een schoolmeester moet dus op een stichtelijke manier kunnen zingen en het notenschrift (van de psalmen) kunnen zingen. Schoolmeesters hadden vaak meerdere taken, Valcooch beschrijft welke plichten hij in de kerk had te vervullen. In het hoofdstuk 'Articulen ende puncten, daer toe de Schoolmeester in de Kerck verplicht is te doen'⁵⁴ geeft hij aan dat van de meester verwacht wordt dat hij 'De Psalmen sal (...) voor en nae de Predicatie singen'. Valcooch was dus ook voorzanger, en dat hij daarbij hulp van zijn leerlingen kon gebruiken blijkt uit het hoofdstuk 'Hoe de kinderen van ende na de Kerck sullen gaen, ende hoese sitten en daer in doen'⁵⁵, waarin Valcooch de kerkgang met de schoolkinderen beschrijft. Over de kinderen in de kerk wordt het volgende gezegd: 'De Sangers sullen naest den Meester hen deelen, Opdat sy met den Meester houden goet accoordt'. De schoolmeester beschouwt zijn pupillen dus als hulpmiddel om wijs te kunnen houden in de kerk.

Psalmgezang zal op de scholen veel gehoord zijn. De psalmen werden echter niet alleen ingestudeerd om de meester te helpen bij het zingen in de kerk. Valcooch benadrukt in zijn handboek voor schoolmeester met klem het belang van de psalmen. Zo noemt hij, in het hoofdstuk over muziek, het zingen van psalmen 'een Godlycke exercitie'.⁵⁶ Hij vervolgt met zijn visie op het zingen. Het is niet

⁵¹ Valcooch 1875, pp. 74-88

⁵² Valcooch 1875, p. 3

⁵³ Valcooch 1875, p. 8

⁵⁴ Valcooch 1875, pp. 39-40

⁵⁵ Valcooch 1875, p. 17

⁵⁶ Valcooch 1875, p. 75

alleen geschikt voor de samenkomsten om 'Godt men eener stem ende eenieheden, Lof, prys, eer ende danck te spelen en te singhen', maar de kunst van zingen wordt ook geschikt geacht om 'privatelyc in zijn huysgesin' te beoefend te worden. Valcooch onderstreept het belang van het zingen als middel om God te prijzen ook in de voorgaande onderdelen van het hoofdstuk. In 'Wat de const is' en 'Nota' beroept Valcooch zich op de Bijbel om het belang van muziek aan te geven. De eerste verwijzing naar de Bijbel staat er in de vorm van 'Thubal Sone van Lamech'. Hiermee bedoelt Valcooch Thubal, waarvan in Genesis 4:22⁵⁷ wordt gezegd dat hij een 'leermeester' van de smeden was. Van Thubal werd tevens beweerd dat hij de toonafstanden had uitgevonden door te luisteren naar de tonen van de hamers die op het aambeeld sloegen.⁵⁸ Valcooch legt deze link met een Bijbelse figuur om aan te tonen dat muziek als goed en goddelijk bestempeld kan worden. Hij vervolgt in het gedichtje 'Wat de const is' met het aantonen dat muziek een 'const van consten eerlyck' is, die gebruikt moet worden om 'te spelen en te singen ter Gods eeren heerlyck'. Het loven en danken van God staat centraal bij de muziek, het gaat niet om vermaak door middel van zingen. De kracht van de muziek illustreert Valcooch opnieuw met een Bijbels voorbeeld uit 1 Samuel 16: 23, waar koning Saul, 'dat verdorven kindt', pas bedaarde van zijn boze buien toen David ('de Psalmista') op zijn harp voor hem speelde.

In zijn werk laat Valcooch zich eenmaal uit over een tijdstip waarop gezongen werd. Wanneer de schoolmeester beschrijft hoe zijn collega's op een slimme manier veel kinderen kan overhoren, spreekt hij over de indeling van de dag. Valcooch zegt daarover 'Als sy nu hebben na noen gheten, Psalmen ghesongen, (...)'.⁵⁹ Hieruit kan geconcludeerd worden dat er na het middageten psalmen gezongen werden. In het hoofdstuk over muziek neemt Valcooch ook enkele liederen op die hij met zijn pupillen op school zong. Deze liedjes zijn van groot belang voor dit onderzoek, omdat deze liedjes met zekerheid op school gebruikt werden. In de volgende hoofdstukken worden deze liedjes gebruikt als blauwdrukken van schoolliedjes. Over de tijden waarop psalmen gezongen werden, vermeldt De Planque dat uit de *Thielsche School-ordre* (1628) blijkt dat voor het uitgaan van de scholen ook psalmen werden gezongen. Ook de zaterdag was bedoeld om te oefenen voor de psalmen die zondags tijdens de dienst zouden klinken. De gebruikte methode bestond uit het voorzingen door de leraar, waarop de leerlingen het gezongene herhaalden.⁶⁰

Valcooch is van mening dat elke schoolmeester noten moet kunnen lezen. Hij voegt de daad bij het woord door in het hoofdstuk 'Musica' een uitgebreide beschrijving te geven van het muzieksysteem. Hij legt met behulp van een tabel, 'de Tafel, en de Gammaut', het notensysteem uit. Hij besteedt aandacht aan de sleutels waarin de muziek geschreven wordt en aan de 'diversche formen van Noten'. Het muziekhoofdstuk in *Den reghel der Duytsche schoolmeesters* wordt afgesloten met twee liederen die op school gezongen werd. Dit 'kinder-liedeken', dat op zaterdag werd gezongen, en het 'lustigh nieuwe Jaer-liedt' komen in de volgende hoofdstukken uitgebreid aan de orde. Wat we aan de hand van deze liedjes alvast kunnen concluderen is dat er niet alleen psalmen gezongen werden, maar ook gewone liedjes. Kenmerkend aan deze liedjes is de stichtelijke inslag waarmee ze geschreven zijn. Dat is niet verwonderlijk, omdat uit het voorgaande al is gebleken dat zingen op school tot eer van God moest zijn.

⁵⁷ Bij Bijbelteksten wordt geciteerd uit de Statenvertaling.

⁵⁸ Vandommele 2011, pp. 252-253

⁵⁹ Valcooch 1875, p. 33

⁶⁰ De Planque 1926, p. 52

Valcooch neemt enkele schoolliederen in zijn boek op, maar vermeldt niet wie de auteur is. Het lijkt logisch dat de liedjes van zijn eigen hand zijn. Opvallend is dat de tweede Nota in het hoofdstuk 'Musica' wel veel overeenkomsten heeft met een lied uit de *Stichtelyke Rymen* van Dirk Rafealsz. Camphuijsen.⁶¹

Valcooch:

Hier moet geleden, zijn

Hier moet ghestreden, zijn

Hier moet ghebeden zijn.

Soo wy namaels willen in vreden zijn.

Camphuijsen:

Daer moet veel strijds gestreden zijn:

Veel kruys en leeds geleden zijn:

Een nauwen weg betreden zijn,

En veel Gebeds gebeden zijn

Soo lang wy hier beneden zijn

So sal t'hier na in vreden zijn.

Het is op grond van deze liedjes niet vast te stellen wie de oorspronkelijke auteur van het lied is, maar deze vergelijking problematiseert de aanname dat Valcooch de auteur is van de schoolliedjes die volgen in het hoofdstuk 'Musica' van zijn *Regel*. Hoewel geen enkele onderzoeker een equivalent van deze liedjes heeft gevonden, zou het kunnen zijn dat Valcooch de schoolliedjes overgenomen heeft van een collega-schoolmeester. Anderzijds verandert dat niets aan het idee dat deze schoolliedjes op school gezongen werden, omdat ze immers verschenen zijn in een handboek dat schoolmeesters een handreiking doet met betrekking tot het muziekonderwijs. Het feit dat deze schoolliedjes op school gewoon gezongen zullen zijn, is niet afhankelijk van de vraag wie de oorspronkelijke auteur is.

3.6 Na de basisschool

Als leerlingen de Nederduitse of kleine school hadden verlaten, waren er enkele mogelijkheden tot het vervolgonderwijs. De Latijnse school vormde, al tijdens de middeleeuwen, de voorbereiding op de universiteit.⁶² Het belangrijkste deel van het curriculum bestond uit Latijn(se grammatica). De godsdienstige vorming nam ook in deze vorm van onderwijs een grote plaats in: godsdienstlessen waren verplicht en op zondag werd gezamenlijk de kerk bezocht.⁶³ Op zaterdag werd met de leerlingen van de Latijnse school gerepeteerd voor de Gregoriaanse, eenstemmige kerkszang.⁶⁴ Dit ging volgens de viva-vocemethode.⁶⁵ Deze methode bestond uit het voorzingen door de schoolmeester, waarna de kinderen het vervolgens nazongen.⁶⁶ Deze manier werd ook op de Nederduitse en kleine scholen gebruikt. Het curriculum bestond, net als in de middeleeuwen, uit de

⁶¹ D.R. Camphuysen. *Stichtelycke rymen*. Hoorn, 1624

⁶² Bakker et al. 2006, p. 442

⁶³ Bakker et al. 2006, p. 442

⁶⁴ Vandommele 2011, p. 206; Zijlstra 1993, p. 103

⁶⁵ Nauwelaerts 1980, p. 386

⁶⁶ Zijlstra 1997, p. 252

zeven 'artes'. In praktijk werd muziek als vak binnen het curriculum van de Latijnse school aangeboden als facultatief vak, voor de hoogste twee klassen van de school.⁶⁷ De muziektheorie werd gedoceerd uit het boek *De instutione musica* van Boëthius.⁶⁸ Bij het schooltoneel, middel om Latijn te leren, werd er bijvoorbeeld gezongen.⁶⁹ Daarnaast schreven de rectoren vaak *cantilenae* (jaarzangen) en *carmina scholastica* (schoolzangen), die tijdens bepaalde gelegenheden (zoals een rederijkerswedstrijd) gezongen werden.⁷⁰ In dit werkstuk blijven deze liederen buiten beeld, omdat ze (voor het grootste gedeelte) in het Latijn geschreven zijn.

Een andere vorm van voortgezet onderwijs was de Franse school, oorspronkelijk een bijschool. De gegoede stand verruilde het Latijn steeds meer voor het Frans, omdat deze taal belangrijk werd in de handel.⁷¹ Het vakkenaanbod verschilde per school, maar veel Franse scholen onderscheidden zich van de Latijnse scholen door praktische vakken als boekhouden en wiskunde in hun curriculum op te nemen.⁷² De aangeboden vakken waren afhankelijk van de kwaliteiten en kennis van de schoolmeester. De Franse school werd in de zeventiende eeuw steeds populairder, terwijl na 1650 het aantal leerlingen van de Latijnse school begon terug te lopen.⁷³ Er is weinig informatie beschikbaar over het vak muziek van de Franse scholen. Op sommige Franse scholen werd het aangeboden als facultatief vak.⁷⁴ Van andere Franse scholen is bekend dat er tegen betaling extra lessen in muziek gegeven konden worden.⁷⁵ De precieze invulling daarvan is onbekend. Wellicht valt de observatie van Boekholt (et al.) hiermee samen. Zij constateren dat de zanglessen, die op de middeleeuwse scholen nog erg belangrijk waren, in de zeventiende eeuw langzamerhand verdwenen. De meester oefent met zijn pupillen de psalmen voor de zondag, maar er was geen sprake van echte zang- of muzieklessen.⁷⁶ Het was opnieuw afhankelijk van hoeveel waarde de schoolmeester hechtte aan muziek.

3.7 Conclusie

Aan het einde van dit hoofdstuk kunnen we concluderen dat zang een belangrijke rol inneemt in het curriculum van met name de Nederlandse en kleine scholen in de Gouden Eeuw. Er werd elke dag gezongen, onder andere na het eten en voor het uitgaan van de school. Uit het handboek van Valcooch blijkt dat zang in eerste instantie niet gericht was op lesstofverwerving of vermaak, maar vooral op het eren van God. Zang had op de scholen dus vaak een religieuze functie. Op school werd geoefend met de psalmen en gezangen die 's zondags in de kerk klonken. Op de meeste Zuidelijke scholen werd dagelijks gezongen en soms ook op zaterdag zangles gegeven. Ook op deze scholen werden de kerkelijke gezangen aangeleerd. Waarschijnlijk werd de viva-vocemethode gebruikt; de schoolmeester zong de liederen voor en de kinderen imiteerden hem. De schoolmeester had een belangrijke rol in het muziekonderwijs, het was van hem afhankelijk wat de leerlingen leerden. Nu

⁶⁷ Boekholt et al. 1987, p. 63

⁶⁸ Zijlstra 1997, p. 253

⁶⁹ Bloemendal 2003, p. 36, 41

⁷⁰ Heesakkers et al. 1984, p. 9; Bloemendal 2003, p. 23

⁷¹ Bakker et al. 2006, p. 445

⁷² Bakker et al. 2006, p. 445

⁷³ Boekholt et al. 1987, p. 64

⁷⁴ Bakker et al. 2006, p. 446

⁷⁵ Boekholt et al. 1987, p. 50

⁷⁶ Boekholt et al. 1987, p. 58

we weten dat er gezongen werd, volgt er in het volgende hoofdstuk een beschrijving van het onderzoek naar de liedjes die mogelijk op school gezongen werden.

4. Soorten schoolliedjes

Uit het vorige hoofdstuk is gebleken dat zang een grote rol speelde in de scholing van kinderen in zowel de Noordelijke als in de Zuidelijke Nederlanden. Het onderzoek naar schoolzang bevindt zich echter nog in het beginstadium. Al eerder is vermeld dat er geen complete bundel met schoolliedjes uit de zestiende en zeventiende eeuw is uitgegeven. Voor mijn onderzoek heb ik geprobeerd een corpus van schoolliederen samen te stellen. Voor dit onderzoek is daarom in de Liederbank en in (digitaal beschikbare) liedbundels gezocht naar mogelijke schoolliedjes. Bij het zoeken naar schoolliedjes wordt in dit onderzoek een ruime definitie gehanteerd; onder de noemer 'schoollied' vallen alle liederen die op school gezongen werden. Het kan een opschrift van een lied zijn, maar ook een inhoudelijk of vormelijk element dat aanleiding geeft om te denken dat het een schoollied betreft. De gevonden liedjes komen uit de periode van 1565 tot 1643. Het gaat om heel verschillende liederen; een ABC-lied, een leerlied en enkele liedjes die op zaterdag en zondag in schoolverband gezongen werden. In dit hoofdstuk zal ik per lied betogen waarom het, op grond van vorm, inhoud of een combinatie daarvan, een schoollied is.

4.1 De functie van het schoollied

'Wenn man schöne Lehrhafte Text Psalmen und Lieder singt und musiciert, so gehen zugleich mit den lieblichen Melodien die Res und Glaubens-Lehren selber durch die Ohren viel tieffer und anmuthiger ins Herz als wohls durchs predigen geschicht.'⁷⁷ Dit citaat komt uit een Duits muziekboekje (1673) en laat zien dat een tekst op melodie doordringt tot het hart, in tegenstelling tot een preek. In dit geval wordt de functie van het lied betrokken op religie. Uit het hoofdstuk over de schoolcontext is gebleken dat zowel in het rooms-katholieke Zuiden en in het protestante Noorden de verschillende denominaties probeerden hun kinderen de basiselementen van religie bij te brengen. Dat een preek hierbij minder geschikt is dan een lied, volgt uit het citaat. De memoriserende functie van het lied is duidelijk, een liedje is (zeker voor kinderen) gemakkelijker uit het geheugen op te diepen dan een lange, wellicht wat saaie preek. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt zichtbaar dat dit principe niet alleen toepasbaar is op religie, maar ook op bijvoorbeeld belangrijke leerstof. Ook Valcooch is overtuigd van het nut van rijm. In zijn voorreden haalt hij het aan: 'dat meest om den jonghen Scholieren wille, die het rijm soeter ende gheneuch-lycker in de ooren clincket, ende in 't herte connen drucken, dan sware redenen ende duystere materien.'⁷⁸ Gezien de hoeveelheid schoolboekjes op rijm die in de zestiende en zeventiende eeuw in gebruik zijn, wordt deze opvatting breed gedragen. Dit past ook bij de visie op de didactiek. In het systeem van hoofdelijk onderwijs⁷⁹ worden leerlingen geacht zelfstandig te werken. Leerstof op rijm zorgt ervoor dat het geleerde beter blijft hangen.

4.2 Geschiedenisliedjes

In zijn onderzoek naar liedcultuur formuleert Grijp enkele vermoedens over schoolliederen. Zo concludeert hij aan de hand van de veilingcatalogus van Cornelis Claesz. (1610) dat de zeven

⁷⁷ Veldhorst 2009, p. 133

⁷⁸ Valcooch 1875, pp. 3-4

⁷⁹ Put 1990, p. 182

boetpsalmen waarschijnlijk op school geleerd werden.⁸⁰ Psalm 6, 32, 38, 51, 102, 130 en 143 worden beschouwd als boetpsalmen. In deze psalmen staat de schuldbelijdenis van de zondige mens centraal, evenals het smeken om verzoening.⁸¹ Valcooch noemt het zingen van psalmen 'een Godlycke exercitie'⁸² en ook andere bronnen uit de zestiende eeuw geven aan dat er veelvuldig psalmen werden gezongen op de scholen.⁸³ Het is opmerkelijk dat Grijp daarnaast schrijft dat Valerius zijn *Gedenck-clanck* (1626) waarschijnlijk heeft bedoeld voor de schooljeugd. Dit wordt aannemelijk door het voorwoord, waarin Valerius optekent dat 'dit tegenwoordigh werck', de *Gedenck-clanck* dus, geschreven is met het doel 'datmen in de Nederlantsche scholen de Jonckheyt in scherpte ende in 't herte griffide, wat haren ouden overgekomen is van den woedende Spanjaerden (...)'.⁸⁴ Uit dit citaat blijkt dat Valerius zijn liederen schreef met de bedoeling om de schoolkinderen kennis van hun vaderlands verleden bij te brengen, en dan met name over de oorlog tegen Spanje. We zouden de liederen uit deze bron dus ook kunnen bestempelen als schoolliederen, en dan wel van het genre historielied, vaderlandslid en in sommige gevallen een geuzenlied.

Grijp noemt ook het werk van Pieter Christiaensz. Bor, getiteld *Den oorspronck, begin ende aenvanck der Nederlantscher Oorlogen* (1617). Bor werd vooral bekend als geschiedschrijver, deze bundel beschrijft in liedvorm de oorlog van Nederland tegen de Spanjaarden. De thematiek van dit boek geeft aanleiding om te denken dat deze liederen dezelfde functie vervulden als die uit de *Gedenck-clanck*, namelijk de jeugd hun geschiedenis 'inscherpen'. Het bewijs dat deze bundel ook op school werd gebruikt, is niet zo overtuigend. In het voorwoord wordt het boek opgedragen aan de Haagse magistratleden. Als zij te weinig tijd hadden om het te lezen of te zingen, konden ze het voorleggen aan hun 'Huysvrouwen ende Kinderen'.⁸⁵ Dat zegt natuurlijk nog weinig over het eventuele gebruik van de bundel in het onderwijs. Grijp benoemt deze twee bundels als zangboeken met 'een pedagogisch intentie'. Terecht stelt hij dat 'het niet duidelijk is of de jeugd wel zo ontvankelijk was voor deze heldendaden'.⁸⁶ Echter, de *Gedenck-clanck* van Valerius lijkt pas in de negentiende eeuw populair te worden.⁸⁷

Overigens kwamen vakken als geschiedenis en aardrijkskunde pas na de tweede helft van de zeventiende eeuw voor in het curriculum van het basisonderwijs.⁸⁸ Het is dus niet zo dat de hierboven beschreven historielieder ook direct gekoppeld werden aan het vak geschiedenis. Wat betreft de geografische spreiding is bekend dat de geuzenliederen vaak een anti-roomse toon hadden en daarmee vooral gezongen zijn in de Noordelijke Nederlanden.⁸⁹ Hoewel het volgens enkele bovenstaande gegevens aannemelijk is dat geuzenliederen op school gezongen werden, zijn

⁸⁰ Grijp 1996, p. 117

⁸¹ Bijbel & Cultuur van Stichting Bijbel in de Nederlandse Cultuur (BNC): www.bijbelencultuur.nl/bijbelboeken/jeremia/3/25/boetpsalmen (10-07-2014).

⁸² Valcooch 1875, p. 75

⁸³ Valcooch 1875, pp. IV-V

⁸⁴ Valerius 1942, pp. 9-10

⁸⁵ Bor 1617, p. VIII

⁸⁶ Grijp 1994, p. 128

⁸⁷ Van Stripriaan 2002, p. 44

⁸⁸ Bakker 2006, p. 22, 429

⁸⁹ Grijp 1994, p. 129

de historieliederen vanwege de uiteenlopende inhoud (waardoor een goed vergelijk niet mogelijk is) niet vertegenwoordigd in dit corpus.

4.3 ABC-lied

Een belangrijk hulpmiddel bij het leren spellen en leren was het ABC-boek⁹⁰. Op het lagere onderwijs leerden de leerlingen eerst spellen, met behulp van het alfabet. De naam ABC-boek zegt het al; de leerstof daarin was geschreven in de volgorde van het alfabet. De achtereenvolgende letters van het ABC hielp de leerlingen bij het memoriseren van niet alleen de letters, maar ook van de inhoud van de tekst die ze lazen. De Zuid-Nederlandse schoolmeesters kozen er daarom voor om hun leerlingen het Pater Noster, het Ave Maria en andere gebeden als lees oefening aan te bieden.⁹¹

Het ABC-lied is dus een variant van de teksten die in het ABC-boek staan, alleen dan gezongen op een melodie. De didactische truc van het oefenen van leerstof met behulp van een liedje wordt nog steeds toegepast in het huidige basisonderwijs, bijvoorbeeld bij het aanleren van de tafels van vermenigvuldiging. Deze memoriserende functie is er ook bij een liedje dat gestructureerd is volgens de letters van het alfabet. Het ABC werd dus gebruikt als 'kapstok' om de inhoud van het liedje te onthouden. Voor de jonge leerling zou het aanleren van het liedje ook nog een tweede functie kunnen hebben, namelijk het onthouden van het alfabet. Het ABC-liedje dat hieronder besproken wordt, komt uit de rooms-katholieke context. Er bestaan ook protestantse ABC-liedjes⁹², geschreven voor jongeren, maar ik heb geen ABC-lied uit de Noordelijke Nederlanden kunnen vinden waarin een duidelijk link wordt gelegd met school of onderwijs.

Een opvallend ABC-liedje is te vinden in de bundel *Het citherken van Jezus*. Deze liedbundel staat op naam van Daniel Bellemans en verscheen rond 1670 in Brussel. De bundel bevat overwegend liederen die over het sacrament van het avondmaal gaan. De liedbundel moet geplaatst worden in de katholieke context, aangezien Bellemans een rooms-katholieke geestelijke was⁹³ en de bundel verscheen in de katholieke Zuidelijke Nederlanden. Er staan verschillende ABC-liedjes in de bundel van Bellemans. Een van die liederen draagt de titel 'Den Leer-Jonghen seght synen A.B.C. op in de School der Liefde tot het H. Scarament'.⁹⁴ Behalve het feit dat het lied 'Den Leer-Jonghen seght synen A.B.C. op in de School der Liefde tot het H. Sacrament' een ABC-lied is, is de link met school is bij niet snel gelegd. Er zijn twee woorden in de titel die een link met onderwijs leggen, namelijk 'Leer-Jonghen' en 'School'. Het woord 'School' is lastig te interpreteren, omdat het er staat als 'School der Liefde tot het H. Sacrament'. Wat daarmee bedoeld wordt, is onduidelijk.

⁹⁰ Willemsen 2006, p. 54

⁹¹ Put 1990, p. 201; Willemsen 2006, pp. 54 - 55

⁹² Een voorbeeld van een gereformeerd ABC-liederen staan in de bundel *'t Gheestelijck Bloem-Hofken Beplant met veel lieflijcke Bloemkens* (Haarlem, 1637). 'Het tsestighste Liedt' en 'Het een-en-sestighste Liedt' zijn beide ABC-liederen die de evangeliën behandelen. Van deze liederen zijn er geen aanwijzingen dat ze op school werden gezongen.

⁹³ Van Bork 1985, lemma 'Bellemans, Daniël. Geraadpleegd via DBNL:

www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_0090.php (12-07-2014)

⁹⁴ Bellemans 1675, pp. 39-41. Bijlage 1.1

Een belangrijk vormelement van dit lied is de ABC-vorm waarin het lied is geschreven. De overeenkomsten tussen dit ABC-lied en (het gebruik van) ABC-boeken zijn duidelijk. ABC-boeken waren vaak op rijm geschreven teksten op volgorde van de letters van het alfabet. Daarnaast was de inhoud van het ABC-boek vaak religieus van aard. Datzelfde geldt voor het ABC-lied 'Den Leer-Jonghen seght synen A.B.C. op in de School der Liefde tot het H. Sacrament': het ABC is in dit lied verwerkt en het behandelt een religieus thema; namelijk het avondmaals sacrament. De leerling bezingt de vreugde die hij mag ervaren bij het nuttigen van 'Wyn en Broodt' en dankt God voor zijn aanwezigheid door middel van het avondmaal. Christus wordt gezien als een 'Toe-vlucht' en degene die het lied zingt, prijst God uit 'geheel' zijn 'hert' en sin' en verlangt ernaar om God 'in-der eeuwigheydt' te loven. Elk tweede woord in de zin, uitgezonderd de laatste twee regels, begint met een letter van het ABC, beginnend bij de A. Op deze manier kon het liedje gemakkelijk onthouden worden en wellicht leerzaam zijn voor de leerlingen die het alfabet nog niet beheersten.

Een opvallend vormelement is verder het gebruikte perspectief van belang. Het liedje wordt gezongen vanuit de 'ick'-figuur, en uit de titel blijkt al dat degene die leert ('Leer-Jonghen') dit liedje zingt. Wie vanuit de ik-figuur iets zingt, 'spreekt' voor zichzelf en zal de inhoud van het lied zich snel eigen maken. Dit maakt het liedje geschikt voor het gebruik in het basisonderwijs. In de titel wordt gesproken van de leerling die zijn ABC opzegt. Het opzeggen is een kenmerk van het hoofdelijk onderwijs, waarbij de leerlingen zelfstandig de lesstof doornamen en uit het hoofd leerde. Het lied van de 'Leer-jonghen' is echter voorzien van een wijs en zal daarom niet opgezegd zijn. De melodie van het lied is 'Weest vrolyck Herders en zyt nu verblydt. Oft Chere Cato'. Deze wijs komt 71 maal voor in de Zuid-Nederlandse Liederbank en was dus bekend in de Zuidelijke Nederlanden. Zoals de titel het al zegt, gaat dit liedjes over een sacrament, en dat is in dit geval het Avondmaal. Dat wordt duidelijk in het vierde couplet, wanneer de 'Leer-jonghen' spreekt over 'Wyn en Broodt'. Dit ABC-liedje is bedoeld als lofprijzing op het avondmaal. Een selectie van de gebruikte persoonsvormen illustreert dit: 'k Aenbidd' u', 'ick Loôf u', 'ick Prys' u uyt gheheel myn hert' en sin' en "k Verlangh om u te heeten willekom'. Ook het slot van het lied geeft aan dat de leerling God eeuwig wil prijzen. De leerling looft zijn 'JESU' en bejubelt de majesteit van God, die zich openbaart in het sacrament van 'Wyn en Broodt'.

Na dit ABC-lied volgt een gedicht, dat twee ABC-liedjes met elkaar verbindt. Deze rijmende strofe zou dus wel opgezegd kunnen worden, het valt in elk geval niet te zingen op de wijs die bij het voorgaande ABC-lied staat aangegeven. Dit gedichtje werpt een ander licht op het voorgaande ABC-lied dat besproken is.⁹⁵ Het perspectief verschuift; het gedichtje begint met de observatie 'Een Kindt dat in de Schoël verkeert'. Over deze leerling wordt gezegd dat als hij zijn 'A.B.C.' niet leert, hij niet veel kan weten. Wie echter 'Boecken lesen kan, Dat is al een Gheleerder Man'. Hier wordt het kind dus aangemoedigd om vooral zijn alfabet goed te leren, omdat dit de eerste stap is om geleerd te worden. Uit dit gedicht wordt duidelijk dat school de plek bij uitstek is om het alfabet te leren. In het vervolg van het gedicht komt het ik-perspectief, vanuit de leerling, weer terug. De leerling belijdt dat hij te 'bot' is voor 'de Schoël van uwe Min'. Wellicht wordt met deze 'School' hetzelfde bedoeld als met de 'Schoël der Liefde', uit de titel van het lied. Deze school moet niet letterlijk als

⁹⁵ In DBNL staat het gedicht vermeld na het eerste ABC-lied 'Den Leer-jonghen (...)'. Bij het bekijken van scans van het origineel is echter zichtbaar dat het vers een overgangsgedeelte vormt tussen de twee ABC-liedjes.

school(gebouw) opgevat worden, maar in overdrachtelijke zin. Het dienen van Christus wordt dan vergeleken met een leerschool, waar in de leerling steeds meer leert over Hem. De leerling geeft in het vervolg aan dat hij zich schaamt dat hij zo faalt in het 'roemen' van 'uw Min' met behulp van het ABC. De leerling leerde op de (kleine) school aan de hand van het ABC dus over een geestelijke school.

In het lied 'Den Leer-Jonghen seght synen A.B.C. op in de School der Liefde tot het H. Scarament' uit de bundel *Het citherken van Jezus* zijn er enkele vormkenmerken en inhoudelijke elementen die dit lied geschikt maken voor gebruik op school. Het waren voornamelijk de woorden 'Leer-Jonghen' en 'School' uit de titel die dit lied op het eerste gezicht tot een schoollied maakten, maar hierboven is beargumenteerd waarom we die 'School' niet zomaar letterlijk kunnen opvatten als school(gebouw). De ABC-vorm van het lied vormt een belangrijk argument waarom hier wel sprake is van een schoollied. Net als bij de ABC-boeken kan hier het alfabet geleerd worden aan de hand van een (religieuze) tekst, in dit geval op een melodie. Het ABC fungeert als 'kapstok' om het lied aan 'op te hangen', en wederkerig kan het lied gebruikt worden om het alfabet te memoriseren. Vooral deze laatste leeractiviteit, het memoriseren van het alfabet (ten dienste van de religieuze vorming van de leerling), was een belangrijk kenmerk van het onderwijs in de zeventiende eeuw. Het lied zou dan te plaatsen zijn in de zogenaamde kleine scholen, omdat lezen geleerd werd in het basisonderwijs. Een ander vormkenmerk is het perspectief van het lied. Het lied is geschreven vanuit het ik-perspectief van een leerling. Dit maakt het lied geschikt voor gebruik in het onderwijs, omdat elke leerling het lied kon leren vanuit zijn eigen perspectief. Daarnaast is het ik-perspectief van belang omdat het helpt bij het vereenzelvigen met de inhoud. Het is daadwerkelijk de (zingerende) leerling die de lofprijzing op het avondmaal uit! De inhoud van het lied, een lofzang op het avondmaalssacrament, sluit goed aan bij de gedachte dat een lied in het onderwijs vooral religieus vormend moest zijn. De leerlingen leren hier het avondmaal waarderen door Christus ervoor te danken. In de titel van het lied wordt gesuggereerd dat het ABC opgezegd wordt, terwijl we hier te maken hebben met een lied. Wellicht werd het lied door elk kind afzonderlijk geleerd om het vervolgens voor te zingen bij de schoolmeester, zoals gebruikelijk in het hoofdelijke onderwijs.

4.4 Leerlied

Rond het jaar 1666⁹⁶ verscheen in Enkhuizen de liedbundel *d'Enhuyser Ybocken* van de hand van Femme Gerbrantsz. Drieduym. Drieduym, die de bundel 'gemaekt en in Rijm gestelt' heeft, was schoolmeester van beroep.⁹⁷ Het is niet bekend op wat voor school hij les gaf. De liedjes in het boek zijn van zijn hand, uitgezonderd drie lofliederen die voorin gedrukt zijn. In de ondertitel 'Bestaende in verscheyden vermakelijcke en stichtelijcke Gesangen, bequaem om van alle Oude en Jonge Persoonen ghesongen te werden' geeft Drieduym aan wat voor soort liederen het betreft en wie zijn beoogd publiek is. Drieduym spreekt expliciet oude en jonge mensen aan, er is dus geen sprake van een specifiek jeugdig publiek. Één lied in de bundel lijkt een relatie te leggen met Drieduym's werk als schoolmeester. Het gaat om het 'Sterre-liedt, om daer door te vinden de Uren des nachts, als'er een bekende Ster aen 't middagh-rondt is'.⁹⁸ Het lied beschrijft, op de wijs van psalm 116, de 'hemelsloop, en haer veranderingen'.

⁹⁶ Grijp 1992, p. 55

⁹⁷ Van der Aa 1858, pp. 333-334

⁹⁸ Drieduym 1666, pp. 268-273. Bijlage 1.2

Het 'Sterre-liedt' bevat in de eerste coupletten een uitleg waarom dit lied geschreven is. Vervolgens wordt uitgelegd hoe men de stand van de sterren kan voorspellen. Daarna volgt een 'Nota', niet in rijm, waarin beschreven wordt in welk tijdsbestek 'de Son' en 'de Tintelende Sterren' de hemel doorlopen. Het lied wordt vervolgd met twaalf coupletten, weer op rijm, die aan elke maand een (Latijns) sterrenbeeld koppelen. Voor de leek is dit niet gemakkelijk te begrijpen, maar de positie van elk sterrenbeeld wordt beschreven aan de hand van de (positie van) andere sterrenbeelden. In couplet vijf, waarin het sterrenbeeld Leeuw ('Leo') centraal staat, wordt gesproken over de kreeft ('Cancer', strofe vier) die door de leeuw wordt 'verwert', waarop de leeuw zichtbaar wordt ('hoofd komt steecken'). De plaats waar Leo verschijnt, is bij de 'Waterslangh'; dit is een aangrenzend sterrenbeeld van de Leeuw.⁹⁹ Hiermee wordt dus bedoeld dat het sterrenbeeld Leeuw volgt op de Kreeft, en grenst aan de sterren die samen de Waterslang vormen. Op deze manier wordt in elk couplet, per sterrenbeeld, aangegeven waar die zich bevindt ten opzichte van de andere beelden. De twee afsluitende coupletten geven het doel van dit liedje duidelijk weer; het is bestemd om er zingenderwijs achter te komen 'hoe laet het is by nacht'. De auteur roept de 'Mannen' op om 'dese Kunst', zoals beschreven in het liedje, te leren. In aansluiting hierop geeft de zanger hen nog een stichtelijke waarschuwing mee aan het einde van het lied: het is God de Heer die 'u boven al bewaert' en niet de 'goe wetenschap'.

Wat betreft de vorm valt vooral het perspectief van de schoolmeester op. Dit volgt uit de eerste regels van het lied, waarin de ik-figuur het publiek aanspreekt als degenen die 'school by my u hebt besteedt'. We hebben hier dus te maken met een schoolmeester die zijn voormalige leerlingen aanspreekt. De schoolmeester vervolgt met: 'Hoort toe, ick sal een Deuntjen vrolijck singen.' Het lied is geschreven door Drieduym, en het is niet geheel onlogisch om de fictieve schoolmeester die aan het woord is te vereenzelvigen met Drieduym zelf. Het 'Deuntjen', wat de schoolmeester vervolgens zingt, is geschreven alsof de schoolmeester in de directe rede aan het woord is. Na de nota en de twaalf inhoudelijke coupletten over de sterrenkunde, volgen twee coupletten waarin de schoolmeester weer aan het woord komt. In het voorlaatste couplet spreekt hij diezelfde doelgroep aan als 'Mannen'. Van deze mannen weten we uit het datzelfde couplet dat ze op zee wacht moeten houden. Het is niet erg logisch dat zijn leerlingen dit lied inclusief de gedeeltes waarin de schoolmeester vanuit het ik-perspectief zingt hebben overgenomen. Vanaf het tweede couplet verandert dat perspectief echter en wordt de informatie in het lied vanuit een algemeen perspectief weergegeven. De zeemannen konden vanaf couplet twee gewoon zelf zingen. Zeker de twaalf coupletten die volgen op de Nota zijn hiervoor geschikt. Ook de wijs van het lied wordt beschouwd als een vormelement. Dit lied is geschreven op de wijs van psalm 116 in de Datheenberijming. In het hoofdstuk over schoolcontext is al duidelijk geworden dat psalmen erg belangrijk waren in het (protestantse) onderwijs. In de gereformeerde kerk werden de psalmen in de berijming van Datheen gezongen, het merendeel van de mensen kende deze melodieën dus.¹⁰⁰ Dit lied was voor de zeelieden dus eenvoudig te leren.

⁹⁹ JongerenWerkgroep voor Sterrenkunde: www.sterrenkunde.nl/index/encyclopedie/hya (17-07-2014)

¹⁰⁰ Grijp 1991, p. 14

De inhoud van het lied ondersteunt het idee dat er sprake is van een schoollied. Drieduym boort in zijn 'Sterre-liedt' heel specifieke kennis aan over de verhouding tussen de tijd en de hemellichamen (eerste vier coupletten en 'Nota') en over de sterrenbeelden (in de twaalf genummerde coupletten). Deze kennis, die wordt herhaald door middel van dit lied, lijkt te complex voor een gewone zeeman. Het beoogde publiek moet door de gedetailleerde inhoud van het lied gepreciseerd worden tot bijvoorbeeld een kapitein of stuurman, die de koers van het schip moest bepalen aan de hand van de hemellichamen. Het feit dat Drieduym hen herinnert aan het feit dat ze bij hem op school zijn geweest, laat zien dat dit lied eigenlijk een herhaling is van wat ze al geleerd hebben. Het lied is daar een geschikt medium voor, omdat het helpt om de leerstof te onthouden. Drieduym verduidelijkt zijn leerstof met voorbeelden, zo zingt hij dat het 'Hemels-dack' 'is als een Klock die ons de Uren stelt', om de inhoud van het lied begrijpelijker te maken.

Er zijn zowel qua vorm als qua inhoud argumenten om te kunnen spreken van een lied dat op zijn minst leerstof van school herhaalt. Een vormelement dat deze bewering ondersteunt is het feit dat de inleidende coupletten van dit lied geschreven zijn vanuit het (ik-)perspectief van een schoolmeester die zijn (volwassen) leerlingen toespreekt. De inhoud van het lied behelst duidelijk specifieke leerstof die geschikt is voor hoger opgeleide zeemannen als kapiteins en stuurman. Het lied kan geschreven zijn als herhaling van de leerstof die de leerlingen als eens geleerd hebben bij de schoolmeester die aan het woord is. Als het lied overgenomen werd, dan ligt het voor de hand dat de zeelui, waarschijnlijk dus de kapitein en de stuurman, alleen de genummerde coupletten zongen als geheugensteun van hun kennis. Deze coupletten bevatten immers de belangrijkste kennis die ze nodig hadden. De auteur gebruikt voorbeelden om zijn leerstof te verhelderen. Het 'Sterre-liedt' is dus te bestempelen als een leerlied.

Vervolgens rijst de vraag op welke school dit lied gezongen is. De taal die Drieduym spreekt, is duidelijk vaktaal van iemand die geschoold is in de sterrenkunde. De kennis lijkt te specifiek voor een lagere, Nederduitse school. Het is bekend dat op de Latijnse school de vakken geometria en astronomie gedoceerd werden. Tijdens deze lessen werden zon en maan, de loop van de sterren en de relatie van de hemellichamen met de aarde bestudeerd.¹⁰¹ Dit sluit aan bij de informatie die dit lied geeft. Wel moeten we rekening houden met het feit dat het quadrivium, waartoe deze vakken gerekend werden, maar op weinig scholen voldoende aandacht kreeg. Het is ook mogelijk dat deze leerstof op een Franse school werd aangeleerd bij een diepgaand vak over zeehandel, zodat aspirant-kooplieden voorbereid het schip opgingen. Dan geldt nog steeds dat de kennis wel erg specifiek is en meer van belang bij het besturen van een schip. Het is ook mogelijk dat het lied een plaats had in het curriculum van een van de zeevaartscholen. Drieduym geeft hiervoor een hint, omdat hij in het laatste couplet de wens uitspreekt dat allen die 'de Groote Zee' bevaren, 'dese Kunst' leren, 'om 't Roer van 't Schip te houwen'. In Enkhuizen, de plaats waar deze bundel verscheen, was een zeevaartschool. Het is echter niet bekend of Drieduym daar les gaf. Het zou natuurlijk ook kunnen dat hij het 'Sterre-liedt' in opdracht voor een van deze schoolvormen heeft geschreven.

4.5 Zaterdaglied

Het is bekend dat er op zaterdag school werd gehouden. Valcooch wijdt een speciaal hoofdstuk van zijn *Den reghel der Duytsche schoolmeesters* aan het onderwijs op zaterdag. De leerlingen lieten op

¹⁰¹ Bakker 2006, p. 421

deze dag zien wat ze de afgelopen week geleerd hadden op het gebied van taal ('spellen') en rekenen ('tellen'). Ze leerden onder andere het Onze Vader opzeggen, evenals de Catechismus. Daarbij werd gelet op 'haer spraeck en gestien'.¹⁰² Daarnaast toonden ze datgene wat ze aan goede manieren hadden geleerd, variërend van 'wat men 's morgens aen 't lichaam wasschen moesten' tot het beleefd groeten op straat.¹⁰³ Van de katholieke kleine scholen in de Zuidelijke Nederlanden weten we dat er op zaterdag vaak aan enkele (waarschijnlijk de meest getalenteerde) jongens zangles werd gegeven.¹⁰⁴ Of er op de Nederduitse scholen ook op zaterdag zangonderwijs werd gegeven, is niet duidelijk, maar Valcooch nam wel een speciaal lied in zijn bundel op met als titel 'Dit kinder-liedecken sal men alle Saterdagen singen te saemen, gaet op de wijze van den 23 Psalm'.¹⁰⁵

In het zaterdagliedje van Valcooch worden de kinderen aangespoord tot een godsdienstig leven.¹⁰⁶ De eerste regel van het tweede couplet vat dat samen: 'Weest sober, waeckt, bidt, wildy Gods Ryck erven'. De leerlingen worden opgeroepen om 'nae 't goede te pooghen' en zich verre te houden van 'der Weerelts lusten en gheneuchden'. Valcooch geeft zijn leerlingen concreet advies, het zoeken van God kun je doen door te studeren en te leren 'in Christelycke Boecken'. Opmerkelijk is het dat Valcooch opnieuw een zang een rol lijkt te geven in het dienen van God. Hij roept zijn leerlingen op om altijd van Gods Woord te 'zingen en spreken'. Valcooch beschrijft de neiging van veel jonge mensen om zich te keren 'tot sweerelts vreuchde', maar vraagt hen om 'Godtlycke deuchden puere', zoals 'beleeftheyt'. Valcooch maakt door middel van dit lied de religieuze vorming van zijn leerlingen concreet. Valcooch wil zijn leerlingen leren hoe ze een deugdzaam leven moeten leiden, en legt daarbij, met behulp van Bijbelse identificatiefiguren, een duidelijk accent op het vierde gebod; het eren van ouders, schoolmeester en bovenal van God. Sommige adviezen lijken schoolgerelateerd: het studeren in christelijke boeken gebeurde bijvoorbeeld op school bij het leesonderwijs. Ook de oproep van Valcooch aan zijn leerlingen om zich te houden aan het vierde gebod ('Eert uw vader en uw moeder') stond niet los van school. Niet alleen ouders en God moesten worden gehoorzaamd, ook de meester hoorde in dat rijtje thuis. 'Acht altyt op u Meesteren verhalen,' want 'Die Godt en syn Meester vreest, sal niet falen'. De meester gebruikt het vierde gebod dus ook om zijn eigen gezag te handhaven. Het belang van dit gebod onderstreept hij door diverse positieve en negatieve identificatiefiguren, allemaal relatief jong, uit de Bijbel te gebruiken als voorbeelden voor zijn schoolkinderen.

De positieve figuren, wiens voorbeeld nagevolgd moet worden, zijn Jozef en Isaak omdat 'sij waren ghehoorsaem in alle wercken'. Ook de drie vrienden van Daniël fungeren als voorbeeld in het laatste couplet. Valcooch refereert hier aan Daniël 3, Daniël en zijn vrienden zijn in ballingschap in Babel. Koning Nebukadnezar maakte een groot beeld dat aanbeden moet worden. Wie tijdens de inwijding van het beeld niet knielde, zou in een brandende oven geworpen worden. Sadrach, Mesach en Abed-nego, de vrienden van Daniël, weigerden echter te buigen voor een andere god dan hun eigen God.

¹⁰² De Planque, 1926, p. 49

¹⁰³ Valcooch 1875, p. 20

¹⁰⁴ Put 1990, p. 214

¹⁰⁵ Valcooch 1875, p. 85-85. Bijlage 1.3

¹⁰⁶ In de Liederbank zijn er geen andere gereformeerde zaterdagliedjes gevonden. Er zijn wel katholieke liedjes te vinden die gezongen werden ter ere van een bepaalde heilige, bijvoorbeeld Maria. Wellicht zet Valcooch met zijn zaterdaglied een katholieke traditie voort die er in de Noordelijke Nederlanden was voor de Reformatie.

Als straf werden ze in de oven geworpen, maar ze konden ongeschonden uit de oven komen. Deze drie jonge mannen lieten hiermee zien dat ze God wilden gehoorzamen boven alle andere bevelen en Valcooch vraagt zijn leerlingen om hetzelfde te doen: 'Wilt u vroom also hier te campen setten'. Het ultieme voorbeeld van gehoorzaamheid is echter Christus. Hier verwijst Valcooch naar Lucas 2 waar beschreven wordt dat de twaalfjarige Christus naar de tempel gaat met zijn ouders. Zijn ouders, Jozef en Maria, raken hem kwijt en vinden hem vervolgens in de tempel waar hij onderwijs geeft aan de Joodse geleerden. Christus legt zijn moeder uit dat Hij dit moet doen ter wille van Zijn hemelse Vader. Ondanks dat bevel van Zijn Vader, luistert Jezus toch naar het verzoek van zijn vader en moeder en keert hij mee terug naar Nazareth. Opnieuw vraagt Valcooch gehoorzaamheid van zijn leerlingen ten opzichte van hun ouders.

Valcooch gebruikt niet alleen positieve voorbeelden, er komen tevens enkele negatieve identificatiefiguren aan bod. Het noemt bijvoorbeeld Cham, 'die zijn Vader begheekte'. Hier verwijst Valcooch naar Genesis 9, waar beschreven wordt hoe de dronken Noach door zijn zoon Cham uitgelachen wordt. In tegenstelling tot zijn twee broers helpt hij zijn vader niet. Later spreekt Noach daarom een vloek ('maledictie') uit over Cham en zijn nageslacht. Ook Absalom, de zoon van David wordt als negatief figuur neergezet. In 2 Samuel 17 en 18 wordt beschreven hoe Absalom zijn vader David achterna jaagt, om hem te doden. Uiteindelijk komt Absalom door deze zonde tegen het vierde gebod zelf op een pijnlijke manier ter dood: hij blijft met zijn lange haren in een boom hangen en wordt daar later gedood. Deze voorbeelden gelden niet als navolgenswaardig, maar Valcooch laat hier zien wat voor afschrikwekkende gevolgen de zonde tegen het vierde gebod met zich meebrengen.

Wat betreft de vorm valt allereerst het perspectief op. Het lied is geschreven vanuit de schoolmeester die zijn leerlingen, al zingend, toespreekt. Dat blijkt ook uit de aanspreekvormen die gehanteerd worden in dit lied. In bijna elk couplet worden de kinderen aangesproken: 'jonghe kinders', 'o jonghe jeught', 'kinderen', 'o lieve kinders' en 'o Jonghers'. Het is opvallend dat het zaterdaglied, gezien de titel, wel bedoeld is om 'samen' te zingen. Het is dus niet zo dat de schoolmeester alleen het lied zingt (omdat het vanuit zijn perspectief geschreven is), maar alle schoolkinderen zingen dit met hem mee als een wijze les van hun meester die hun al zingend toekomt. Het zaterdaglied is geschreven op de wijs van psalm 23, een melodie die de kinderen waarschijnlijk al bekend in de oren klonk. Voor de schoolmeester was het ook handig om zijn leerlingen deze wijs te leren, zodat hij tijdens het zingen van psalm 23 in de kerk verzekerd was van een stevig steuntje in de rug bij monde van zijn pupillen.

Bij het lied van Valcooch met als titel 'Dit kinder-liedeken sal men alle Saterdagten zingen te samen, gaet op de wijze van den 23 Psalm' weten we eigenlijk al dat het gaat om een schoolliedje omdat ze verschenen zijn in Valcoochs handboek voor Nederduitse schoolmeesters. De thema's van dit lied, een deugdzaam leven leiden en gehoorzaam zijn aan God, je ouders en de meester, zijn te verbinden aan scholing; de meester zag graag gelovige en gehoorzame kinderen. Daarnaast worden er activiteiten benoemd, als het lezen van stichtelijke boeken en het zingen over Gods woord, die op school een grote rol speelden. Valcooch probeert zijn pupillen door dit lied religieus te vormen. Hij gebruikt Bijbelse figuren, zowel positief als negatief, om zijn boodschap kracht bij te zetten. Wat betreft de vorm is vooral het belangrijk dat het lied geschreven is vanuit het perspectief van de schoolmeester, hij spreekt de schoolkinderen aan met allerlei varianten op het woord 'kinders'. Uit het opschrift blijkt dat het lied wel samen gezongen werd, maar waarschijnlijk was het dus zo dat de

kinderen zelf de boodschap van de meester zongen. De bekende wijs zorgde ervoor dat het lied gemakkelijk aan te leren was. Concluderend kunnen we vaststellen dat het niet alleen de context is die dit lied bestempeld als schoollied, maar dat er ook inhoudelijke en vormelijke kenmerken zijn die dat ondersteunen.

4.6 Zondaglijdes

Schoolkinderen gingen op zondag onder leiding van hun schoolmeester naar de kerk. Een Zeeuws schoolreglement uit 1583 vermeldt dat de schoolmeesters verplicht waren 'alle hare Kinderen in tydts voor het aenvangen der Predicatie, inder Kercken te brengen'. Na de dienst gingen de leerlingen idealiter weer naar school, waar ze ondervraagd werden 'van 't geene datter gepredickt is'.¹⁰⁷ Op sommige plaatsen was het de gewoonte dat de beste leerlingen van de school de catechismusvragen beantwoordden, die ze doordeweeks op school geleerd hadden.¹⁰⁸ De Staten van Zeeland bepaalden in 1583 ook dat de leerlingen op vaste uren van de dag of week dienden te oefenen met het zingen van psalmen, 'ten eynde sy die bequameylck inder Ghemeynten mogen helpen singen'.¹⁰⁹ De schoolkinderen werden dus actief ingezet bij de kerkdienst.

Dit wordt ook vermeld door Valcooch, die in zijn boek aandacht besteedt aan hoe de kinderen naar de kerk gaan. Het hoofdstuk 'Hoe de kinderen van ende na de Kerk sullen gaen, ende hoese sitten ende daer in doen'¹¹⁰ begint met 'Als de kinders uyt der Scholen nae de Kerck gaen'. Valcooch beschrijft hoe hij zijn pupillen op zondag mee naar de kerk neemt vanuit school. Hij laat ze in rijen van twee lopen. Ze moeten direct gaan zitten zodra ze binnenkomen en hun gezicht naar de preekstoel keren. 'De Psalmen sullen sy singhen met heldere kelen. De Sangers sullen naest den Meester hen delen, Opdat sy met den Meester houden goet accoordt'. Opnieuw wordt hier het belang van het zingen door de leerlingen onderstreept. Valcooch vervolgt met de aanbeveling dat de kinderen de kerk verlaten, en dat ze netjes terug naar school lopen. Daar aangekomen zal de meester 'hen afvragen wat den Predicant heeft gheseyt'. Wie dat niet (meer) weet, kan rekenen op 'Correctie'. Valcooch laat zich niet uit over het opzeggen van catechismusvragen in de eredienst. De Planque oppert dat dat wellicht in de zeventiende eeuw pas opkwam, nadat de Dordte Synode zich duidelijk uitsprak over het belang van het uit het hoofd leren en opzeggen van de catechismusvragen.¹¹¹

Tijdens mijn onderzoek vond ik twee liedjes die gezongen werden voor het begin van de preek. De twee preekliedjes heten respectievelijk 'Een Christ'lijck Liedt voor het begin der Kinder predicatie te singhen' en 'Een ander liedt, twelck men singhet voor der kinder predick'. Ook trof ik een liedje aan dat gezongen werd na de preek, met als titel 'Een Christ'lijck Ghesang tot beslyt der Kinder-predicatie'. Deze liedjes zijn relevant voor deze scriptie, omdat ze waarschijnlijk in schoolverband gezongen werden; de leerlingen gingen immers onder leiding van hun schoolmeester naar de kerkdiensten.

¹⁰⁷ De Planque 1926, p. 50

¹⁰⁸ De Planque 1926, p. 52

¹⁰⁹ De Planque 1926, p. 50

¹¹⁰ Valcooch 1875, p. 17

¹¹¹ De Planque 1926, p. 52

Het eerste liedje dat ik analyseer is geschreven om te zingen voor de preek. ‘Een ander liedt, twelck men singhet voor der kinder predick’¹¹² is gevonden in de liedbundel *Een hantboecxken inhoudende de heelen Psalter des. H. propheete David*, uit het jaar 1565. Kooijman ontdekte dat dit liedboek niet verschenen is in Frankfurt, hoewel deze plaatsnaam uit veiligheidsoverwegingen aan de bundel verbonden is. Het boek werd waarschijnlijk uitgegeven in Wezel.¹¹³ Verschillende onderzoekers hebben vastgesteld dat de liederen in deze bundel Lutherse vormkenmerken hebben, zoals de ‘acht apart gloria’s met trinitarische inhoud’. Daarnaast bevat de bundel een aantal Lutherse psalmberijmingen (in vertaling).¹¹⁴ Kooijman toonde aan dat het *Hantboecxken* een bewerking is van het *Bonner Gesangbuch*, een Luthers zangboek.¹¹⁵ Deze bundel is dus te plaatsen in de Lutherse context. De schrijver of samensteller van de liederen geeft in het voorwoord aan waarom hij deze bundel heeft vertaald uit het Hoogduits, namelijk om ‘my, mijn familie ende gesin daermede te stichten’. Het boek is dus geschreven voor families en gezinnen, inclusief kinderen. In het voorwoord wenst de vertaler dat het liedboek als ‘een trouwe gheselle in u huys ende inden Tempel’ zal zijn. De liedbundel ging dus idealiter ook thuis open, om er met het hele gezin uit te zingen. Over het zingen van de liedjes op school wordt in het voorwoord niets gezegd.

De overige twee liedjes, ‘Een Christ’lijck Liedt voor het begin der Kinder predicatie te singhen’¹¹⁶ en ‘Een Christ’lijck Ghesang tot besluit der Kinder-predicatie’¹¹⁷, komen uit de in 1625 in Utrecht verschenen bundel *De C.L. psalmen des conincklijcken propheten Davids*. Van beide liedjes is geen auteursnaam bekend. De Liederensbank suggereert dat Johannes Ligarius de mogelijke samensteller en vertaler is.¹¹⁸ Ligarius was een Luthers predikant, afkomstig uit Friesland. Vanaf 1586 was hij predikant in Woerden. Daar bevond zich een grote Lutherse gemeenschap, waarvan de stadsregering graag zag dat ze zich aan zouden sluiten bij de Hervormde Kerk. In 1591 werd Ligarius de stad uitgezet, omdat hij zich, als echte Lutheraan, niet wilde aansluiten bij de hervormde gemeente.¹¹⁹ Volgens Kooijman is de eerste druk van de bundel *De C.L. psalmen des conincklijcken propheten Davids*, verschenen in 1589.¹²⁰ Grijp ontdekte dat er niet alleen in Woerden, maar ook in Utrecht uit *De C.L. psalmen des conincklijcken propheten Davids* werd gezongen.¹²¹ In de voorrede, geschreven door Luther, wordt duidelijk weergegeven wat een van de doelstellingen van deze bundel is. Luther wil ‘dat die Jonghe Jeughet (...) in de *Musica*, ende anderen rechten goeden Konsten, opgetoghen worden, yet wat goets ende stichtelijckx hadde, daer mede zy der onnutten ende vuylen Goelen-Liedekens ende ontuchtighen vleeschelijcken gesangh los ende quijt worde, ende in der selven plaetse yet wat Heylsaems leerden, ende alsoo dat (...) in haer hechtede en kleefde’. Luther wilde de jeugd dus graag goede, geestelijke liederen aanbieden als tegenwicht tegen de heilloze, wereldse liedjes. Daarnaast is Luther erg duidelijk over het gebruik van muziek in de dienst van God. ‘(...) dat ick niet van meeninghe ben, dat door het *Evangelium*, souden alle goede konsten te gronde

¹¹² Hantboecxken 1565, fol. 87r-88r. Bijlage 1.4.1

¹¹³ Kooijman 1943, pp. 66-67

¹¹⁴ Liederensbank: www.liederensbank.nl/bronpresentatie.php?zoek=1000137&lan=nl (10-07-2014)

¹¹⁵ Kooijman 1943, pp. 66-67

¹¹⁶ De C.L. Psalmen 1625, fol. ccxlij.v. Bijlage 1.4.1

¹¹⁷ De C.L. Psalmen 1625, fol. ccxlij.r. Bijlage 1.4.3

¹¹⁸ Liederensbank: www.liederensbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=9008 en www.liederensbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=9009 (10-07-2014)

¹¹⁹ Van der Aa 1865, pp. 435

¹²⁰ Kooijman 1943, p. 90

¹²¹ Grijp 1992, p. 33

gheslaghen worden, gelijk als sommige dwael-Geesten voor geven, maer ick woude gaerne alle die konsten, besonderlijcke *Muscam* sien ende hooren, in den dienst diens ghenen, die die ghegeven ende gheschepen heeft.¹²² Luther beschouwt muziek als gave van God en die mag daarom ook in Zijn dienst gebruikt worden. Het is inmiddels duidelijk geworden dat ook *De C.L. psalmen des conincklijcken propheten Davids* een Lutherse achtergrond heeft.

Het is opmerkelijk dat de drie preekliedjes Luthers zijn, omdat in de Noordelijke Nederlanden op papier het gereformeerde geloof de belangrijkste confessie was. In praktijk was er echter gewetensvrijheid voor alle religies. Tegen de rooms-katholieke diensten werd vaak streng opgetreden, maar Lutherse, remonstrantse en doperse bijeenkomsten werden vaak oogluikend toegestaan.¹²³ Of dit ook opgaat voor de scholen, dus of er bijvoorbeeld een Lutherse school kon blijven bestaan, is niet bekend.¹²⁴

Een lastig punt met betrekking tot de interpretatie van deze liedjes zijn de synoniemen uit de opschriften van liedjes: 'Kinder(-) predicatie' en 'Kinder predick'. Er is in de literatuur geen 'kinderpreek' bekend. Aan het begin van de zestiende eeuw werd er door de gereformeerden op zondag steeds vaker kindercatechisatie georganiseerd, omdat de ervaring leerde dat de catechismuspreken voor de kinderen vaak te ingewikkeld waren.¹²⁵ Een aanknopingspunt hiervoor is te vinden in het onderzoek van Oliphant Old. Later in dit onderzoek zal Johannes Zwick geïntroduceerd worden als auteur van een voor school geschreven avondlied. Van de (Lutherse) Zwick wordt het volgende opgemerkt: 'He wrote (these) catechetical hymns for the Sunday afternoon children's services in order that praise and prayer might be an integral part of catechetical instruction.'¹²⁶ In het Duitse Konstanz werden er in de zestiende eeuw dus Lutherse kinderdiensten georganiseerd. Er is geen evidentie gevonden voor gelijksoortige diensten in de Nederlanden. Het is mogelijk dat deze ontwikkeling bij de Luthersen in Duitsland al eerder in gang was gezet en dat dit naar verloop van tijd ook in de Noordelijke Nederlanden werd ingevoerd.

4.6.1 Liedjes voor de preek

De twee liedjes die geschreven zijn om te zingen voor de preek hebben enkele duidelijke overeenkomsten wat betreft de vorm. Beide liedjes bevatten twee coupletten met twaalf regels. Daarnaast kunnen beide liedjes gezongen worden op de wijs van psalm 68 in de Datheenberijming. Ook zijn de liederen geschreven vanuit het perspectief van de eerste persoon meervoud. In dit geval gaat het dus om schoolkinderen die gezamenlijk een lied zingen voor dat de preek begint. Beide liederen zijn gericht op God. Ook de gelijkenis in woordkeuze is opvallend. In de bijlage¹²⁷ zijn de

¹²² De C.L. Psalmen 1625, pp. 3-6

¹²³ Van Strien et al. 1998, p. 329

¹²⁴ De vraag waar deze Lutherse preekliedjes gezongen werden, valt buiten de reikwijdte van dit onderzoek. Een interessant gegeven vernam ik echter telefonisch van het Stadsmuseum in Woerden. Deze stad was tussen 1566 en 1594 een Lutherse enclave binnen het gereformeerde Holland. Er was een Latijnse school in de stad, die verbonden was aan de kerk. De voorgangers van de Lutherse kerk gaven aan het einde van de zestiende eeuw les op die school; wellicht is dat een aanknopingspunt voor verder onderzoek naar deze liedjes.

¹²⁵ Verboom 1993, p. 41

¹²⁶ H. Oliphant Old 2002, p. 44

¹²⁷ Bijlage 1.4.2

twee liedjes naast elkaar te zien; onderstreepte woorden zijn letterlijk aan elkaar gelijk en de gearceerde gedeelten geven hetzelfde weer, alleen anders verwoord. Het lijkt erop dat deze beide liedjes een vertaling zijn van eenzelfde, Duits origineel.

Qua inhoud behandelen deze liedjes een aantal thema's. Allereerst wordt verzocht om de Heilige Geest, die de kinderen de waarheid leert. Met betrekking tot de preek wordt gevraagd om verstand, dat nodig is zodat de preek niet opgevat wordt als 'een scherz'. Daarnaast wordt gebeden om datgene weg te nemen wat de aandacht van de preek afleidt en te schenken wat bevorderlijk is om Gods 'straten' te bewandelen. Het tweede couplet begint met de vraag of God de jongeren vroeg aan zich wil binden, voordat 'ons dat leven hier ontglijdt' en voordat ze oud zijn. Vervolgens wordt er gevraagd om geloof en andere eigenschappen ('tucht, liefde', trouw' end vreed') en om lering van de Heilige Geest. De kinderen zingen daarna of God hen wil bewaren voor 'valsche Leer' respectievelijk 'der menschen instel'. Ze vragen of de boze wereld hen niet verblinden mag, maar dat God deze van hen weert. Het slot van deze preekliedjes is nagenoeg identiek. De kinderen vragen of God zijn barmhartigheid wil schenken en hen daardoor de zaligheid wil tonen, zodat elk van hen die aan het (levens)einde mag vinden. Het lied eindigt dus met de bede dat hun levenseinde, wanneer dat ook komt, met God mag zijn. Het liedexemplaar uit het *Hantboecxken* bekrachtigt dit lied ter afsluiting met het woord 'Amen'. Inhoudelijk is er geen sprake van elementen die een directe link met scholing hebben, maar in dit lied is wel sprake van religieuze vorming. De leerlingen leren concreet op welke manier ze zich moesten voorbereiden op de preek, namelijk door te bidden om aandacht en door de preek te toetsen op de juistheid van de leer.

De inhoud van de liederen is gericht op datgene wat komt; namelijk de kerkdienst en de daarbij passend vragen om de aandacht te kunnen richten op de inhoud van de preek en om de ware leer te kunnen onderscheiden van de valse leer. Vooral dat laatste was erg belangrijk in een periode waarin godsdiensttwisten aan de orde van de dag waren. Het zou goed kunnend dat Luther hier (indirect) waarschuwt tegen de rooms-katholieke leer. Er zijn geen inhoudelijke of vormelijke kenmerken die aangeven dat dit lied een schoolliedje is. Het belangrijkste argument om toch te spreken van een schoolliedje is af te leiden uit de context. De leerlingen gingen gezamenlijk ter kerke en het is logisch dat een lied dat bij die gelegenheid gezongen werd, op school werd angeleerd.

4.6.2 Liedje na de preek

'Een Christ'lijck Ghesang tot beslyt der Kinder-predicatie' is ook afkomstig uit de Utrechtse bundel *De C.L. psalmen des conincklijcken propheten Davids*. Ik heb geen vergelijkbaar lied kunnen vinden dat geschreven is met hetzelfde doel. Ook dit liedje wordt, vanwege de bundel waar het in verschenen is, geplaatst in de Lutherse context. Het is opmerkelijk dat dit lied voor na de preek dezelfde wijs (psalm 68), hetzelfde perspectief ('wy') en identieke aangesproken persoon (God) bevat als de twee liederen die geschreven zijn om te zingen voor de preek. Het is daarom aannemelijk dat Luther ook van dit lied het origineel heeft geschreven. Deze vormelementen hebben niet echt een duidelijke relatie met school, maar de bekende wijs, het perspectief en de aangesproken persoon maken het lied wel geschikt om met een groep leerlingen te zingen. Inhoudelijk wordt nogmaals zichtbaar dat het lied zich richt op datgene wat belangrijk is nadat de kinderen een preek gehoord hebben. De zingende kinderen bidden om het 'vastichlijck beklijven' van de reine leer. Opnieuw speelt dus het belang van het onderscheiden van de ware leer van de valse, katholieke leer een rol. Ondanks dat de kinderen een zondige aard hebben, vragen ze, door middel van het lied, of ze door

Zijn genade 'Dijn kind'ren zijn end' blijve' mogen. Ze zingen al vragend of God hun hart wil vervullen met 'met het vuur, der Liefden end' Geloven'. De kinderen besluiten hun lied met de vraag of zij, 'in dijne kennis goedt' na hun dood God 'eewich' te mogen 'loven'. Wat betreft de inhoud kan gesproken worden van religieuze vorming, door middel van dit lied leren de kinderen bidden tot God of Hij de preek wil zegenen en of ze vervuld mogen worden met Gods genade.

De context om dit liedje geeft aanleiding om deze preekliedjes te bestempelen als schoolliedjes. Het was immers de gewoonte dat de schoolkinderen onder leiding van de schoolmeester naar de kerk gingen op zondag. De schoolkinderen leerden dit lied in schoolverband om het dan samen ofwel op school voor en na de dienst of in de kerk te kunnen zingen. In de liedjes worden de kinderen religieus gevormd, ze leren hoe ze om moeten gaan met de preek. Het is niet direct duidelijk of het lied in de kerk voor en na de daadwerkelijke preek gezongen werd, het zou kunnen dat de Lutherse stroming (in bijvoorbeeld Woerden of Utrecht) de kindercatechisaties al hadden ingesteld en dat daar het lied ten gehore is gebracht.

4.7 Conclusie

Dit hoofdstuk begon met een brede definitie van het schoollied: alles wat op school gezongen werd, wordt opgevat als schoollied. Het schoollied was een geschikt instrument om (religieuze) kennis over te brengen, vanwege de rijm en de melodie, dat blijft de leerlingen beter bij dan andere gesproken of geschreven teksten. Mijn onderzoek heeft uitgewezen dat er verschillende soorten schoolliedjes te onderscheiden zijn. Het 'Sterre-liedt' is een schoollied, omdat de inhoud bestaat uit leerstof die overgedragen of herhaald wordt. Het ABC-lied is vanwege de vorm een lied dat op school werd gezongen om het ABC aan te leren of te herhalen. Bij Valcoochs zaterdaglied is het niet alleen het opschrift dat het zaterdaglied tot een schoollied maakt, maar ook inhoudelijk en vormelijk zijn daar aanwijzingen voor. Qua inhoud richt het lied zich op de religieuze vorming van de leerling, naar aanleiding van het vierde gebod. Hierbij zijn Bijbelse figuren gebruikt ter identificatie voor de leerling. Bij de liederen die geschreven zijn voor de zondag wordt het niet zozeer uit de inhoud van de liedjes, maar meer vanuit de context duidelijk dat het gaat om schoolliederen. De leerlingen togen immers onder leiding van hun schoolmeester naar de diensten, waar de kinderen een ondersteunende rol hadden bij de kerkzang. De preekliederen werden daarom waarschijnlijk ook in schoolverband aangeleerd. Bij elk soort lied is te zien dat het geestelijke aspect van belang is. Het gaat niet alleen om het leren van de lesstof, maar het is ook heel belangrijk dat de leerlingen gesticht worden. Dit sluit aan bij de rol van muziek die eerder besproken is, het gaat om Gods eer en de religieuze vorming van de leerlingen.

We hebben dus op basis van zowel contextuele als inhoudelijke en vormelijke argumenten een klein corpus van schoolliedjes weten samen te stellen. De vraag is nu of deze schoolliedjes een apart literair genre vormen. Werden deze liedjes alleen op school, of ook thuis en op straat gezongen? In dit hoofdstuk bleek al uit het voorwoord van de bundel *Een hantboecxken inhoudende de heelen Psalter des. H. propheete David* dat liedjes uit dit liedboek ook thuis gezongen werden. In het volgende hoofdstuk worden van twee gelegenheidsliederen, namelijk het avondlied en het nieuwjaarslied, analyses uitgevoerd om te bezien of er sprake is van het schoollied als opzichzelfstaand genre.

5. Avond- en nieuwjaarsliedjes als schoolliederen

Tijdens mijn onderzoek stuitte ik op twee schoolliedjes die, net als de preekliedjes, geschreven zijn voor een bepaalde gelegenheid. Het gaat om het avondlied met als titel 'Een avondt liedt voor die kinderen in der scholen'¹²⁸ uit *Een hantboecxken inhoudende den heelen Psalter des H. propheete David* (1565) en om een nieuwjaarslied, getiteld 'Een lustigh nieuwe Jaer-liedt', uit *Den reghel der Duytsche schoolmeesters* (1591) van Valcooch. Zoals de titels al prijsgeven, deze liedjes zijn om te zingen tegen de avond en rond de jaarwisseling. Avondliederen en nieuwjaarsliederen komen vaker voor in de liedboeken, daarom is een corpus samengesteld met meerdere liederen uit deze genres. Het onderzoek richt zich op overeenkomsten en verschillen tussen het schoolliedje en de andere liedjes binnen het genre van het avondlied of het nieuwjaarslied. Voor elk lied is gekeken naar vormelementen, zoals de wijs, het perspectief van het lied en de aangesproken perso(o)n(en). Daarnaast worden de liedjes vergeleken aan de hand van de thema's die in de liederen naar voren komen. Aan de hand hiervan kan beoordeeld worden of schoolliedjes mogelijk een apart literair genre vormen binnen de groep avond- en nieuwjaarsliedjes voor de jeugd. Van elk genre wordt aangegeven met welke intentie deze liedjes (op school) gezongen werden, om na te gaan waarom deze gelegenheidsliedjes op school gezongen werden.

Bij het selecteren van liederen voor het corpus is als belangrijkste criterium de doelgroep van de bundel gebruikt. Uit het voorwoord of de (onder)titel moet duidelijk blijken dat de jeugd beoogd werd met de opgenomen liederen. Voor elk lied uit het corpus zal dit apart worden verantwoord. Sommige bundels bevatten meerdere avondliedjes of nieuwjaarsliedjes, er is dan gekozen voor de liedjes die het duidelijkst gericht zijn op de jeugd. Selectie met behulp van dit criterium zorgt ervoor dat de schoolliedjes, die bestemd zijn voor kinderen, zo goed mogelijk te vergelijken zijn met de overige avond- en nieuwjaarsliedjes; ze beogen immers hetzelfde publiek. Wel moet gerealiseerd worden dat het begrip jeugd ('jonckheyt' en 'jeughd') in de Gouden Eeuw werd opgevat als jongeren die nog niet getrouwd waren. De leeftijd waarop gehuwd werd, lag rond de dertig jaar; in verhouding is de beoogde doelgroep dan waarschijnlijk ook ouder dan wij in eerste instantie geneigd zijn te denken.¹²⁹

5.1 Avondliederen

Het uitgangspunt van de vergelijking binnen het genre avondlied is 'Een avondt liedt voor die kinderen in der scholen'. Dit lied is afkomstig uit de anonieme bundel *Een hantboecxken inhoudende den heelen Psalmer des H. propheete David*. In de Liederbank wordt aangegeven dat het lied een vertaling is van het Duitse 'Dieses Tagewerk ist jetzt auch volbracht', waarvan Johannes Zwick de oorspronkelijke auteur is.¹³⁰ Zwick was een Luthers theoloog en schreef diverse liederen en een catechismus, die vaak gericht waren op kinderen.¹³¹ Het 'avondt liedt voor die kinderen in der scholen' heeft een eenvoudige vorm. Het lied is geschreven vanuit de eerste persoon enkelvoud, op een bekende wijs: 'Nu kom der Heiden Heiland' of 'Christ der du bist und liecht', en is gericht aan

¹²⁸ Hantboecxken 1565, fol. 87r-87v. Bijlage 2.1.1

¹²⁹ Bekkering 1989, p. 103

¹³⁰ Liederbank: www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=22449&lan=nl (10-07-2014)

¹³¹ Oliphant Old 2002, p. 44

God. Uitgezonderd de titel, zijn er inhoudelijk weinig elementen die wijzen op schoolgebruik. De 'ick'-persoon in het lied geeft aan dat hij 'hadde neerstich gheweest altijd, waar door ick ghebetert sou syn en verblijft', als hij bedacht had hoe snel de dag weer voorbij gaat. Hij belijdt zijn zonden ('al myn versuymen dat compt van my') en prijst God, want 'alle goet, compt o Godt van dy'. Vervolgens vraagt hij of God hem morgen bij wil staan, om 'die salicheyt, door u reyn woort en Wet' te leren. Daarnaast bidt hij ook om 'gaven' van God, om zich af te keren van 's werelds wijsheid. Het lied sluit af met een vraag om bescherming van God 'met dijnen Enghelen' in de komende nacht. Woorden als 'gheleert' en 'leert' vallen in dit lied, maar dat wordt niet specifiek gekoppeld aan scholing. Er zijn dus geen specifieke vormelijke of inhoudelijke elementen die ons aanwijzingen geven dat dit lied een schoollied is. De titel van het lied vormt, door de frase, 'voor die kinderen in der scholen' het belangrijkste argument om dit lied te beschouwen als een schoollied.

Het corpus van avondliederen bestaat uit zes liederen uit de periode van 1565 tot 1643. Het 'avondt liedeken'¹³² en 'Een ander avondt liedt'¹³³ zijn, net als 'Een avondt liedt voor die kinderen in der scholen', afkomstig uit de (Lutherse) anonieme bundel *'Een hantboecxken inhoudende den heelen Psalter des H. porpheete David'*. Het derde liedje dat als vergelijking dient, is 'Het achtenveertichste Liedeken, is een Avont-Ghebedt'¹³⁴, afkomstig uit *Het Rijper Liedtboecxken*. Deze bundel is in 1624 in Amsterdam gedrukt en werd samengesteld door de boekhandelaar Jacob Claesz.. Hij was niet alleen boekhandelaar, maar ook voorganger bij de dopersen.¹³⁵ In zijn voorwoord zegt Claesz. het volgende: 'Alsoo ick (seer beminde Sanger, ofte Leser) In mijne jeucht by een vergadert hebbe verscheyden Gheestelijcke Liedekens, die wy onder malcanderen, so de een als de andere in onse Jonckheyt, gemaect, gedicht ende gesongen hebben.'¹³⁶ Volgens Grijp verwijst dit naar een kring van jonge dopers die hoorde bij de zogenaamde Waterlanders, een vrijzinnige stroming van de doopsgezinden.¹³⁷ Het avondlied uit *Het Rijper Liedtboecxken* moet dus beschouwd worden als een dopers lied. Het is niet bekend wie de auteur van 'Het achtenveertichste Liedeken' is. In zijn voorwoord noemt Jacob Claesz. twee redenen waarom de auteurs uit zijn boekje liever anoniem bleven. Allereerst is het om schaamte 'voortcomende uyte inbeeldinghe vande slechticheydt haers gedicht' te voorkomen. De tweede reden is 'om te voorkomen dat niemant eenighe deser Liedekens verwerpe om des Auteurs wille'. Het publiek dat Jacob Claeszoon beoogt bestaat uit 'de jeucht'. De samensteller van de bundel vermaant de zangers om 'om dese Liedekens wel te ghebruycken, tot Godts eere, tot stichtinghe uwes naesten, ende verbeteringhe uwes selfs'. De liederen moet eerbiedig gezongen worden, want 'dat gebleer uwe liedekens' kan God niet behagen.¹³⁸

De 'Avont-sangh'¹³⁹ verscheen in 1634 in Jacob Cats' bundel *Klagende maeghden en raet voor de selve*. De bundel werd gedrukt in Dordrecht. Uitgever Matthias Havius schrijft in het voorwoord dat zijn 'oogh-merck' is om 'de jeught onser eeuwen' te voorzien van allerlei goede adviezen om hen te

¹³² Hantboecxken 1565, fol. 86v. Bijlage 2.1.2

¹³³ Hantboecxken 1565, fol. 86v-87r. Bijlage 2.1.3

¹³⁴ Claesz. 1624, pp. 107-108. Bijlage 2.1.4

¹³⁵ Grijp 1992, p. 30

¹³⁶ Claesz. 1624, fol. A2r

¹³⁷ Grijp 1992, p. 30

¹³⁸ Claesz. 1624, fol. A3r-A3v

¹³⁹ Cats 1634, pp. 167-169. Bijlage 2.1.5

behoeden voor 'mislagen'.¹⁴⁰ De liederen in deze zangbundel zijn dus speciaal verzameld voor jongeren. Cats' werk wordt in zijn algemeenheid gekenmerkt door een gereformeerde moraal¹⁴¹, we kunnen deze bundel dan ook als gereformeerd beschouwen. De laatste twee avondliedjes die dienen als vergelijkingsmateriaal zijn 'Avondt-gesangh'¹⁴² en 'Avondt-Gebedt'¹⁴³. Ze zijn beide afkomstig uit de bundel *Geestelick vreugde-beeckje. Toe-ge-eygent aen de Hollantse jeughd*. De bundel is in 1645 samengesteld door Johan van Born. In de Liederbank wordt vermeld dat Dirck Pieterszoon Pers de auteur van 'Avondt-gesangh' is geweest.¹⁴⁴ Pers schreef gereformeerde, geestelijke liederen (vaak op wereldlijke melodieën).¹⁴⁵ Bernardus Busschoff, gereformeerd predikant te Utrecht¹⁴⁶, schreef het 'Avondt-Gebedt'.¹⁴⁷ We moeten deze liederen dus plaatsen in de gereformeerde context. In de 'vooreden' wordt duidelijk dat de jeugd de aangesproken doelgroep is. De vergelijking met het 'vreugde-beeckje' uit de titel komt weer terug, in het voorwoord staat: 'drinkt dan Rijm-Lievende Jeughd met smakelijke teughjes, uyt dit op nieu gemaekte *Vreughde-Beekje*, (...)'. Opvallend is dat de liederen zijn bedoeld tot 'U.E. vermaek en vrolijkheyd', terwijl de inhoud van de twee avondliederen stichtelijk zijn.¹⁴⁸

De analyse van de avondliedjes is samengevat in de bijgevoegde tabel.¹⁴⁹ De overlap tussen de vormkenmerken van de avondliedjes is opmerkelijk. Elk lied in het corpus wordt gezongen vanuit het perspectief in de eerste persoon. Hierbij wordt het enkelvoudige perspectief ('ick') vaak afgewisseld met een perspectief in het meervoud ('wy'). Opvallende overeenkomst is dat elk lied gericht is tot God, er worden geen andere personen aangesproken. Wat betreft de wijs kunnen we stellen dat het merendeel van de avondliedjes is geschreven op een populaire melodie. De enige uitzondering daarop is 'Avont-sangh' van Cats, dat geschreven is op een onbekend, van oorsprong Franstalig wijsje, dat maar acht keer voorkomt in de Liederbank.

Het is niet eenvoudig om de inhoud van de liedjes gestructureerd met elkaar te vergelijken, maar het is opmerkelijk dat elk lied grofweg drie thema's behandelt. Dit hangt samen met het genre van de liedjes. Ze zijn namelijk allemaal geschreven om 's avonds te zingen. Allereerst wordt in de liedjes benoemd dat de dag voorbij is. Zo luidt 'Het achtenveertichste Liedeken': 'Dewijl Heer na u ordeningh ghy, Van nu aen ons den nacht brengt by, Oock met duysternis deekt t'aertrijcke'. Cats stelt in zijn 'Avont-sangh' eenvoudig het verdwijnen van de dag vast; 'Het (l)icht is wech, den avont is gekomen, De nacht die heeft den Hemel ingenomen'. Aan het naderen van de avond wordt het besef gekoppeld dat er de afgelopen dag veel zonden zijn gedaan, waarvoor aan God vergeving wordt gevraagd. Zo verzoekt Pers in zijn 'Avondt-gesangh' om vergeving: 'Bedeckt Heer ons gebreken, met u sneeu-witte kleedt' en 'Wilt nimmermeer gedencken, al ons bedreven quaet'. Het derde thema behandelt (de bede) om Gods bewaring en nabijheid in de komende nacht. Busschoff spreekt God

¹⁴⁰ Cats 1634, p. IX

¹⁴¹ Strien et al. 1998, p. 73

¹⁴² Van Born 1645, pp. 83-85. Bijlage 2.1.6

¹⁴³ Van Born 1645, pp. 2-4. Bijlage 2.1.7

¹⁴⁴ Liederbank: www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=19840&lan=nl (10-07-2014)

¹⁴⁵ Strien et al. 1998, p. 55

¹⁴⁶ Strien et al. 1998, p. 119

¹⁴⁷ Liederbank: www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=19840&lan=nl (10-07-2014)

¹⁴⁸ Van Born 1645, fol. 4r-4v. Ook de Liederbank classificeert beide liederen als 'geestelijk avondlied'.

¹⁴⁹ Bijlage 3.1

aan met de vraag om bescherming: 'O wacker Heldt waecht trou'lijck over my'. Ook 'Een ander avondt liedt' spreekt van het overgeven aan Gods nabijheid: 'Want Lijf en Siele beveel ick u, O lieve Godt wijckt toch van my niet nu'.

Naast deze drie thema's wordt in elk lied een eigen accent gelegd. Het 'avondt liedt voor die kinderen in der scholen' vraagt om Gods 'gaven fijn', dus de deugden die hij van God ontving, te mogen gebruiken naar Zijn wil. Het 'avondt liedeken' uit hetzelfde *Hantboecxken* legt de nadruk op het houden van 'zedes net'. In 'Een ander avondt liedt', ook uit het *Hantboecxken*, wordt aandacht besteed aan de werken van barmhartigheid, door middel van het lied wordt aan God gevraagd om innerlijke versterking voor de 'gevangen' en om troost voor de 'crancken'. Het slapengaan wordt in Cats' avondlied vergeleken met 'ruste vinden na myn lesten dag'. Hier wordt de slaap dus als metafoor voor de dood gebruikt. Ook Busschoff benoemt dat er na deze 'nacht mijns levens' wellicht 'geen droeve nacht sal volgen naer', omdat het voor hem eeuwig 'blijden dach' zal zijn in de hemel. In sommige liederen wordt de inhoud dus verpakt in een literair spel over de tegenstellingen tussen dag en nacht.

De Liederbank hanteert de volgende definitie voor het genre avondlied: 'een lied dat 's avonds wordt gezongen, meestal als gebed voor het slapengaan'.¹⁵⁰ Hier gaat men ervan uit dat avondliederen daadwerkelijk gezongen werd voordat men naar bed ging. De inhoudelijke analyse van de liedjes ondersteunt dit, maar het woord 'avond' moet niet al te letterlijk opgevat worden wat betreft de schoolliedjes, er werd 's avonds in principe geen school gehouden. Mijn vermoeden is dat de avondliedjes op school werden gezongen om de dag af te sluiten. Het terugkijken op de dag is functioneel aan het einde van een schooldag; de leerling laat zijn gedachten nog eens gaan over alles wat hij/zij geleerd heeft en in hoeverre hij deugdzaam geleefd heeft. Na de nacht ontmoeten de leerlingen elkaar weer op school en ze werpen alvast een blik vooruit door te zingen over de volgende dag. Uit het onderzoek blijkt dat er geen essentiële verschillen zijn wat betreft de vorm en inhoud van het avondlied dat op school gezongen werd en de avondliedjes die thuis op of straat gezongen werden. Dit is een eerste aanwijzing dat de avondliedjes die op school gezongen werden, ook thuis en op straat gezongen werden – en vice versa. In dat licht kunnen we school zien als de plaats waar de avondliedjes geleerd werden, om ze vervolgens op andere plaatsen (thuis, op straat) ten gehore te brengen. Welke avondliedjes aangeleerd werden, was afhankelijk van datgene wat de schoolmeester aan liedbundels aanschafte. We kunnen stellen dat het avondlied als schoollied niet als apart literair genre beschouwd kan worden. Het verband tussen de op school gezongen liedjes en de liedjes uit de buitenschoolse context is nauwer dan in eerste instantie gedacht werd.

5.2 Nieuwjaarsliederen

In dit onderdeel van mijn scriptie staan liedjes centraal die gezongen werden bij een speciale gelegenheid, namelijk (rond) de jaarwisseling. Het gaat om de zogenaamde nieuwjaarsliedjes. Bij deze vergelijking wordt ook een schoollied als uitgangspunt gebruikt, namelijk 'Een lustigh nieuwe Jaer-liedt'.¹⁵¹ Dit lied verscheen in 1591 in *Den reghel der Duytsche schoolmeesters* van Valcooch. Deze bundel is al uitgebreid geïntroduceerd in dit werkstuk.

¹⁵⁰ Liederbank: www.liederenbank.nl/genre_detail.php?zoek=avondlied&lan=nl (10-07-2014)

¹⁵¹ Valcooch 1875, pp. 85-86. Bijlage 2.2.1

Wat betreft de vormelementen valt op dat het 'lustigh nieuwe Jaer-liedt' geschreven is vanuit het perspectief van de schoolmeester. Het lied begint namelijk met het aanspreken van de kinderen: 'Ghy jonghe kinders wilt op myn leer mercken'. Boven het lied staat echter dat de schoolmeester het lied zijn scholieren aanleerde. De kinderen leerden het lied waarschijnlijk zingen als een wijze les die hen toegezongen werd vanuit het schoolmeestersperspectief. De kinderen worden in het lied, behalve in de eerste regels zoals hierboven geciteerd, niet expliciet aangesproken. Wat betreft de literaire vorm van het lied, valt op dat elke strofe eindigt met een stokvers, 'In dit nieuwe jaer'. Er is sprake van een refrein.

Het genre nieuwjaarslied wordt in de Liederbank omschreven als 'lied dat gezongen werd op nieuwjaarsdag, bijvoorbeeld als gelukswens of bedellied voor kinderen die langs de deuren trekken; of lied waarin op een andere wijze op het nieuwe jaar wordt gezinspeeld. Een geestelijk nieuwjaarslied gaat meestal over Christus' geboorte, omdat het nieuwe jaar binnen de kerstperiode valt'.¹⁵² Valcooch nieuwjaarslied behandelt twee van deze thema's. Allereerst is de notie van het nieuwe jaar dat begonnen wordt van belang en daarnaast staat het kerstverhaal centraal. Van het lied wordt in de titel gezegd dat het geleerd wordt 'tegen den eersten January'. Het lijkt aannemelijk dat Valcooch voor de Kerst begon met het aanleren van het lied. In het eerste couplet staat het loven van God centraal, omdat Hij Christus naar de aarde zond. In het couplet twee wordt opnieuw gerefereerd aan deze komst. Vervolgens wordt aangespoord om Jezus te zoeken in het nieuwe jaar. In het vierde couplet gaat het over de wijzen en de 'herdertjes' die een rol speelden in het kerstverhaal. Daarnaast wordt duidelijk gemaakt dat Christus God en mens tegelijk was. In de laatste (Prince)strofe wordt Hij vergeleken met de 'Prince'. De zanger roept zijn gehoor op om dankbaar te zijn voor Jezus' altijd beschikbare genade, tevens mogen ze hopen op Zijn goedheid in het nieuwe jaar. De boodschap van dit lied is dus erg gericht op het Kerst en op het nieuwe jaar, en bevat geen inhoudelijke aanwijzingen over scholing.

Er is een corpus samengesteld met nieuwjaarsliedjes die geschreven zijn voor de jeugd. Het corpus bevat vijf liederen uit de periode van 1565 tot 1643. Vier van de vijf liederen zijn afkomstig uit liedboeken die al eerder besproken zijn. Het eerste nieuwjaarslied dat gebruikt wordt in de analyse heet 'Een cort liedeken voor die juecht, datmen singhen mach opt nieuwe Jaer'¹⁵³ en komt uit het Lutherse *Hantboecxken inhoudende den heelen Psalter des H. propheete David* (1565). Volgens de Liederbank is Michael Wisse, een Duitse kerklieddichter¹⁵⁴, de oorspronkelijke auteur van het lied.¹⁵⁵ Uit het *Rijper Liedtboexken* (1624) zijn drie nieuwjaarsliedjes gekozen: 'Het vijfde Liedeken, Een Nieu-Jaer-liet'¹⁵⁶, 'Het neghentiende Liedeken, een nieu Jaer-liedt'¹⁵⁷ en 'Het vijf en dertighe Liedt, Een Nieu-Jaer-Liedt'¹⁵⁸ Tenslotte is 'Een Nieuw-Jaers-Liedt'¹⁵⁹ uit de bundel *Sommige geestelijcke, christelijcke liederen ende lof-sangen* geselecteerd. Deze bundel verscheen, zonder auteursvermelding, in 1643. Het liedboek werd uitgegeven door Jan Breumelhoff en Cornelis

¹⁵² Liederbank: www.liederenbank.nl/genre_detail.php?zoek=nieuwjaarslied&lan=nl (10-07-2014)

¹⁵³ Hantboecxken 1565, fol. 31v-32r. Bijlage 2.2.2.

¹⁵⁴ Van der Sijs 2011, 'Inhoudsopgaven van de kerkboeken'

¹⁵⁵ Liederbank: www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=22402&lan=nl (10-07-2014)

¹⁵⁶ Claesz. 1624, pp. 10-12. Bijlage 2.2.3.

¹⁵⁷ Claesz. 1624, pp. 41-43. Bijlage 2.2.4.

¹⁵⁸ Claesz. 1624, pp. 77-78. Bijlage 2.2.5

¹⁵⁹ Christelijcke liederen ende lof-sangen 1643, p. 8-10. Bijlage 2.2.6

Wulverhorst te Woerden. Waarschijnlijk hingen zij het Lutherse geloof aan, aangezien J.H. in het voorwoord verwijst naar 'het lieve Psalm-boeck, ons van D.M.L. (...) na gelaten'. D.M.L. staat voor doctor Maarten Luther.¹⁶⁰ Het beoogde publiek van de bundel bestond uit 'de Jonckheyt en de eenvoudige', en werd geschreven om hen 'daer mede te stichten'.

Het overzicht van de vormkenmerken van de nieuwjaarsliedjes is te vinden in de tabel.¹⁶¹ Vier liederen uit het corpus zijn refreinen; ze bevatten een prinsstrofe en een stokvers. Verder is er geen duidelijk lijn te vinden in de aangesproken persoon of het perspectief. Opvallend is dat er, naast het schoollied, twee liederen zijn die gezongen worden vanuit een persoon die de kinderen rechtstreeks aanspreekt, dat zou bijvoorbeeld een schoolmeester kunnen zijn.¹⁶² Vier van de zes nieuwjaarsliedjes hebben een veelvoorkomende wijs, bij 'Het vijf en dertighe Liedt' en 'Een Nieuw-Jaers-Liedt' is dat niet het geval. De nieuwjaarsliedjes vormen dus een genre dat heel verschillende vormen kan aannemen. Er zijn op basis van deze vormelijke eigenschappen geen argumenten waarom Valcooch nieuwjaarslied een afwijkend lied zou zijn binnen dit literaire genre.

Zoals de genrenaam al aanduidt, staat in elk lied de gelegenheid van de jaarwisseling centraal. Bij de overgang van het oude naar het nieuwe jaar wordt in nagenoeg alle liedjes teruggekeken naar het afgelopen jaar, waarbij om vergeving wordt gevraagd voor zonden. Zo wordt in 'Een cort liedeken voor die juecht' verzocht om bescherming tegen het kwade in het nieuwe jaar: 'Bewaert ons oock voor tswerelts net'. Daar voegt de anonieme dichter het verzoek om 'gratie' aan toe, 'dat wy met waarheyt synde vroom'. Ook in 'Een Nieuw-Jaers-Liedt' wordt gevraagd om vergeving van 'al onse missedaet' van het afgelopen jaar. Bij de bede om genade hoort ook het uiten van dankbaarheid vanwege al het goede dat God gaf en zal geven in het nieuwe jaar. 'Een Nieuw-Jaers-Liedt' vraagt de 'Kinders' om 'altijt dankbaer' te zijn, 'voorneemlijck t'deser tijdt, nu 't oude Jaer hem eyndet'. De dankzegging mondt vaak uit in een lofprijzing, 'Het vijfde Liedeken' uit *het Rijper liedboek* zingt: 'Looft Godt int nieuwe Jaer'.

Tijdens de jaarwisseling werd dus al zingend teruggekeken en vooruitgeblift. Opvallend is het dat veel nieuwjaarsliedjes in dit corpus het karakter van een opwekkingslied hebben. Valcoochs lied begint met 'Ontwaect, wilt uyt den slaap oprijzen'. Ook in 'Het vijfde Liedeken' wordt de jeugd opgeroepen om zich 'doch nu op te maken, als Pelgrims seer fier, na 't nieu Jerusalem' en even verderop in het lied klinkt opnieuw die oproep: 'Rijst uytten slaep subijt'. Ook 'Het neghentiende Liedeken' spreekt van 'vierich ontwaecten'. Laatstgenoemd lied voert de vergelijking door, het 'duyster ghemoet' moet ontwaken door de 'soete' verlichting van de 'son'. Het nieuwe jaar wordt dus gezien als markerend; het voorgaande jaar sliep(en) (het innerlijk) van de zanger(s) als het ware, maar in het nieuwe jaar moeten ze opstaan om God te loven en te danken! 'Een Nieuw-Jaers-Liedt' spreekt van het loven door het 'betrachten' van 'des Heeren rijcke g'naed' en 'Sijn ontallijck weldaed'.

¹⁶⁰ De Luthersgezinde Van Haecht gaf diverse Lutherse liedboeken uit en gebruikte deze afkorting om aan te geven dat het lied van origine van Luthers hand was. (Kooijman 1994, p. 75)

¹⁶¹ Bijlage 3.2

¹⁶² In tabel 3.2 wordt dit ook benoemd als het 'schoolmeester-perspectief'. Het lied is dan geschreven vanuit een persoon die de kinderen/jeugd een wijze les toezingt.

'Het vijf en dertighe Liedt' uit het *Rijper Liedtboecxken* roept 'alle volcken' op om op zoek te gaan naar het 'heyligh kint', om Hem 'Myrre, Wyrroock ende gout' te offeren. Deze offerthematiek komt steeds in het vers naar voren, het stokvers is ook 'Offeren in 't nieuwe jaer'. Niet alleen bij Christus worden geschenken gebracht, het lied roept ook op om de armen en de weduwen te voorzien van 'nootdruft'. De gelegenheid van de jaarwisseling wordt dus ook aangegrepen om over andere thema's te zingen; zoals de zorg voor armen. Overigens wordt de vraag voor het levensnoodzakelijke niet beperkt tot anderen, 'Een Nieuw-Jaers-Liedt' sluit af met de vraag of God ons 'voor leet' wil bewaren 'en neert ons mildelijck'. 'Een Nieuw-Jaers-Liedt' vraagt door middel van het zingen aan God om 'Neeringh voor Jongh en Ouden', evenals om het behoud van 'Leer, Ampt, School, Kerck' in vrede. 'Het neghentiende Liedeken' valt op door een couplet dat de natuur centraal stelt. De 'Voghelkens' en de 'Bloemkens' prijzen God. De zangers moeten dat voorbeeld volgen en zo ook 'getuyghen' van hun Schepper.

De thematiek van Kerst, die beschreven wordt in het schoollied van Valcooch, komt in de andere liederen slechts zijdelings aan de orde. Het 'cort liedeken voor die juecht' uit het *Hantboecxken* benoemt Christus niet in relatie tot zijn geboorte, maar wel als baby, 'in u kindsheid goet'. Ook Christus' besnijdenis 'ten achsten daghe' komt aan de orde. 'Het neghentiende Liedeken' verwijst kort naar Jezus' geboorte, 'Hy wiert arm die was rijck, comt blydelijck, uit d'Hemel hooch verheven'. Meerdere liedjes refereren dus aan de geboorte van Christus of aan zijn kind-zijn, maar in het vergelijkingsmateriaal komt niet het gehele kerstverhaal naar voren als bij het nieuwjaarslied van Valcooch. In veel liederen staat wel Christus' werk centraal. 'Een cort liedeken voor die juecht' legt de betekenis van Christus' naam uit: 'Daerom is Jhesus uw naem, dat is verlosser, recht en bequaem'. Het lied herinnert aan de 'sware lasten' die Hij aanvaardde 'op dat wy der sonden werde vry'. Dit komt ook terug in 'het neghentiende Liedeken', waarin klinkt dat Christus 'arm wiert die was rijck' om de mensen van hun zonden te verlossen. 'Het vijfde Liedeken, Een Nieu-Jaer-liet' uit *Het Rijper Liedtboecxken* wordt door de Liederbank niet alleen geclassificeerd als geestelijke nieuwjaarslied, maar ook als Bijbels historielied.¹⁶³ Dit komt terug in de uitgebreide behandeling van de parabel van de wijze en dwaze maagden, beschreven in 'Het vijfde Liedeken, Een Nieu-Jaer-liet'. Ook keert de geschiedenis van de vrienden van Daniël weer terug in dit nieuwjaarslied, net als in het eerder besproken zaterdaglied van Valcooch. De gebruikte Bijbelse figuren zijn elk nog relatief jong en vormen daardoor toegankelijke identificatiefiguren voor de jeugdige zangers.

Ook voor dit genre geldt dat er geen onderzoek is gedaan naar de intentie waarmee nieuwjaarsliederen werden gezongen. In de inhoudelijke analyse van dit corpus is al aangegeven dat rond de jaarwisseling gezongen werd over de zonden van het afgelopen jaar en dat er om vergeving werd gevraagd. Dit wordt in de meeste liederen gekoppeld aan de komst van Christus of zijn periode op de aarde; Hij was immers gekomen om de zonden te vergeven. Daarnaast worden de mensen opgeroepen om God voor al het goede wat Hij gaf te prijzen in het nieuwe jaar! Nieuwjaarsliedjes werden op school gezongen om deze boodschap aan de kinderen mee te geven; het diende ter religieuze vorming.

Uit de analyse blijkt dat de hierboven beschreven thema's in vrijwel elk lied naar voren komen. Wat betreft de vorm van de liedjes in het corpus zijn er meer verschillen dan overeenkomsten. Hieruit

¹⁶³ Liederbank: www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=157845 (10-07-2014)

kunnen we over dit corpus concluderen dat de nieuwjaarsliedjes verschillende vormen kunnen aannemen, maar op hoofdlijnen dezelfde thematiek behelzen. Het 'lustigh nieuwe Jaer-liedt' van Valcooch bevat geen inhoudelijk of vormelijke kenmerken die het lied specifiek tot een ander lied maken dan de overige liederen uit het corpus. Op grond hiervan kunnen we concluderen dat ook voor het nieuwjaarslied geldt dat er geen literair genre van het schoollied te onderscheiden valt binnen het corpus van nieuwjaarsliedjes. Dit impliceert dat dezelfde nieuwjaarsliedjes zowel op school, als thuis en op straat gezongen werden. Het is mogelijk dat de leerlingen op school de nieuwjaarsliedjes zongen en dat deze overgenomen werd thuis en op straat, om te zingen tijdens de daadwerkelijke jaarwisseling. De liedjes van thuis en de straat waren dus uitwisselbaar met de liederen die op school ten gehore werden gebracht; in beide gevallen werden waarschijnlijk dezelfde liedjes gezongen.

5.3 Conclusie

De avond- en nieuwjaarsliederen werden op school gezongen om de kinderen de liederen aan te leren die bij die gelegenheid centraal stonden. Door middel van de liedjes werden de leerlingen religieus gevormd; bij de nieuwjaarsliederen worden ze opgewekt om God dankbaar te zijn voor wat Hij gegeven heeft en worden ze uitgenodigd om God daarvoor te loven. Bij het avondlied blikken de kinderen terug op wat ze die dag gedaan hebben (op school) en kijken ze vooruit naar de nieuwe dag die komt.

De analyse van de inhoudelijke kenmerken van zowel het avondlied als het nieuwjaarslied geeft aan dat het hoofdthema, namelijk de gelegenheid waar het lied voor geschreven is, overeenkomt. De invulling van dat thema verschilt licht per lied. Wat betreft de inhoud kunnen we het schoollied in beide genres niet onderscheiden van de overige jeugdlidjes uit de buitenschoolse context. Qua vormelijke kenmerken is dat verschillend per genre. Bij de avondliedjes zijn veel vormelijke overeenkomsten gevonden, waardoor het 'avondt liedt voor die kinderen in der scholen' er niet uitspringt als zijnde een uitzondering binnen het corpus. Echter, bij de nieuwjaarsliedjes zijn de verschillen wat betreft de vorm erg groot. Ook dit geeft aan dat er geen onderscheid te maken is tussen het nieuwjaarslied voor op school en de buitenschoolse nieuwjaarsliedjes, er zijn immers ook geen duidelijke vormcriteria waaraan de nieuwjaarsliedjes van de straat of van thuis voldoen. Het is dus niet gelukt om een corpus samen te stellen van avond- en nieuwjaarsliederen die op school gezongen, omdat er geen blauwdruk te maken is van kenmerken die horen bij het literaire genre 'schoollied'. Er kan gesteld worden dat de schoolmeester waarschijnlijk zelf een corpus van liederen samenstelde dat hij met zijn pupillen zong.

6. Conclusie

In dit werkstuk is stilgestaan bij de rol en functie van zang op school in de periode tussen 1565 en 1666. Er is geprobeerd om een corpus van schoolliederen uit dezelfde periode samen te stellen. Uit het tweede hoofdstuk is duidelijk gebleken dat zang een grote rol speelde op de Nederduitse en kleine scholen. Zingen werd vooral ingezet als manier om de leerlingen religieus te vormen. In de Noordelijke Nederlanden was het van belang dat het 'nieuwe' gereformeerde gedachtegoed verspreid werd onder de bevolking. De Reformatie probeerde dit via het onderwijs te bewerkstelligen. De Contrareformatie in de Zuidelijke Nederlanden zorgde voor een hernieuwde aandacht voor de religieuze vorming op de kleine scholen. Uit *Den reghel der Duytsche schoolmeesters* kunnen we opmaken dat zang een belangrijke rol speelde binnen het onderwijs. Vooral psalmen werden veel gezongen, de schoolkinderen werden geacht de schoolmeester te ondersteunen bij de gemeentezang. Valcooch nam echter ook enkele stichtelijke schoolliederen op, waardoor we kunnen zien dat er naast psalmen ook geestelijke liederen werden gezongen. Als methode bij de zangles werd de viva-vocemethode gebruikt; de schoolmeester zong het lied voor, waarop het door de kinderen nagezongen werd. Het vak muziek diende op de Nederduitse of kleine school eerst en vooral tot eer van God uitgevoerd te worden.

Het is opvallend dat er geen liedbundels bestaan die uitsluitend voor schoolgebruik geschreven zijn. Dit gegeven bracht tot de vraag of schoolliedjes als apart literair genre opgevat moeten worden. Schoollied wordt in dit werkstuk opgevat in de breedste zin van het woord; alles wat op school gezongen werd valt in de categorie schoollied. Er is een corpus samengesteld van verschillende soorten liederen die dienden als schoollied. Op basis van vormelementen is betoogd waarom het ABC-lied op een Nederduitse of kleine school gebruikt werd. Op inhoudelijke gronden is verder vastgesteld dat het 'Sterre-liedt' van Drieduym ook in een schoolcontext geleerd werd, ofwel op een Franse of Latijnse school ofwel op gespecialiseerd onderwijs als een zeevaartschool. Het is op grond van contextuele informatie aangetoond dat preekliedjes ook op school geklonken hebben, omdat de schoolklassen van de Nederduitse of kleine scholen onder leiding van hun leraar naar de zondagse dienst gingen. In zijn algemeenheid kunnen we stellen dat school een belangrijke rol had in de liedcultuur. Van scholen werd verwacht dat zij de kinderen de liederen leerden, zodat die vervolgens thuis, in de kerk en op straat gezongen konden worden. Omdat school de perfecte gelegenheid is om deze liedjes daadwerkelijk te leren (zingen), zal in veel gevallen het lied eerst op school zijn aangeleerd en vervolgens verspreid over de straten en thuis gezongen worden. In dat geval zou de school een belangrijke rol hebben bij het in standhouden van de liedcultuur.

In vrijwel elk van de liederen die in dit werkstuk besproken zijn, ligt een stichtelijke boodschap; de liedjes werden niet alleen gezongen tot Gods eer, maar ook om de leerlingen te vormen naar de belangrijkste religieuze principes. Valcooch noemt het zingen op school daarom 'een Godlycke exercitie'. Het 'Sterre-liedt' werd gezongen om kennis te herhalen, een functie die duidelijk te verbinden is met scholing. Ook het ABC-lied is door de vorm ook te beschouwen als een lied waarin kennis (het ABC) wordt overgedragen. De overige geanalyseerde (gelegenheid)liedjes zijn niet direct met kennisverwerving of een ander 'schools' begrip te verbinden. Het zaterdaglied van Valcooch werd gezongen op een dag waarop zang centraal stond, maar de precieze functie van het lied is uit de inhoud niet op te maken. De preekliedjes hebben daarentegen wel een duidelijke functie: ze bereiden de kinderen voor op een preek, ze leren hoe hun gedachten en gedrag voor en na een

preek (of catechisatieles) moeten zijn. Ook de functie van de avondliederen en nieuwjaarsliederen is aan bod geweest. Avondliederen werden op school gezongen om terug te kijken op de voorbijgegangene dag en alle dingen die er gebeurd waren, zowel goed als kwaad. Ook werd er vooruitgekeken naar de volgende dag en gevraagd om Gods bescherming tijdens de nacht, zodat de leerlingen elkaar de volgende dag weer op school konden ontmoeten. De nieuwjaarsliederen werden aangeleerd om de kinderen te leren hoe ze terug moesten kijken op het afgelopen jaar en op welke manier ze het nieuwe jaar in moeten gaan; namelijk met het loven van God.

Wat betreft de avondliederen en het nieuwjaarslied is door dit onderzoek bevestigd dat er geen sprake is van een apart corpus schoolliederen binnen deze genres. Het is niet gelukt om een blauwdruk te maken van vormelijke en inhoudelijke kenmerken waaraan een schoollied voldoet, omdat de liedjes in het corpus ofwel erg op elkaar lijken ofwel erg verschillend zijn. Op grond van deze gegevens kunnen we het schoollied dus niet opvatten als apart literair genre. Dat er geen specifiek onderscheid is tussen schoolliedjes en kinder- of jeugdlidjes die op straat of thuis klonken, vertelt ons iets over de aard van het kinder- of jeugdlid. Deze liederen zijn uitwisselbaar en overall gezongen worden. Dit past bij het citaat uit Veldhorst onderzoek, waar deze scriptie mee begon. Zij suggereerde dat kinderen op school en thuis uit de liedboeken leerden zingen. We weten nu dat er op school inderdaad veel gezongen werd, maar dat deze liedjes waarschijnlijk niet veel verschilden van de (stichtelijke) gelegenheidslidjes die op straat of thuis hebben geklonken. Er is geen sprake van een aparte groep schoolliederen binnen de categorie jeugd- en kinderliedjes, omdat schoolliedjes ook thuis en op straat gezongen werden.

In dit onderzoek is meerdere keren naar voren gekomen dat de invulling van het zangcurriculum afhankelijk was van de schoolmeester. Was hij een enthousiast zanger, dan zal hij wellicht meer aandacht geschonken hebben aan het aanleren van liederen dan een meester met minder muzikale kwaliteiten. Nu aangetoond is dat het schoollied als literair genre niet bestaat, is het evident dat ook de liedkeuze voor de rekening van de meester kwam. Afhankelijk van zijn financiële situatie en persoonlijke voorkeur zal hij liedboeken aangeschaft hebben om uit (voor) te zingen in de klas. Op deze manier stelde hij zelf een corpus van schoolliederen samen. Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op het boekenbezit van schoolmeesters. Aan de hand van inventarissen zou gekeken kunnen worden naar welke liedboeken zij in bezit hadden en wat de inhoud van de liedboeken ons zou kunnen vertellen. Zijn deze liederen alleen maar stichtelijk? Wordt er leerstof doorgegeven, zoals in het Sterrelied? Analyse van kennisliedjes kan ons iets vertellen hoe het lied ingezet werd bij kennisoverdracht in het onderwijs en welke specifieke kennis er dan overgedragen werd. In dit eindwerkstuk zijn verschillende religieuze denominaties aan bod geweest, bij de Lutherse preekliedjes is het bijvoorbeeld nog niet duidelijk waar deze gezongen (konden) worden. Er kan dus ook nog meer onderzoek gedaan worden naar de verschillen tussen schoolliederen bij de verschillende confessies. Ook zou er verder onderzoek plaats kunnen vinden naar de historielieder. In dit werkstuk is het vermoeden geformuleerd dat historische liederen uit bijvoorbeeld Valerius' *Gedenck-clanck* gebruikt werden om de jeugd de geschiedenis van de Nederlanden bij te brengen. In hoeverre zijn deze liederen bijvoorbeeld bedoeld als identiteitsvormend voor de leerlingen? Daarnaast is het ook belangrijk dat er onderzocht wordt welke rol scholing eigenlijk had bij het in stand houden van de zangcultuur. Welke relatie is er tussen het afnemende aantal liedboeken aan het einde van de zestiende eeuw en de (verminderde) aandacht voor zang in het onderwijs in diezelfde periode?

7. Bibliografie

Primaire literatuur (via DBNL.nl)

Anoniem, *De C.L. psalmen des conincklijcken propheten Davids*. Utrecht, 1625

Anoniem, *Een hantboecxken inhoudende den heelen Psalter des H. propheete David*. Frankfurt, 1565

Anoniem, *Sommige geestelijcke, christelijcke liederen ende lof-sangen. Om op hooge feest-daghen en andere tijden te singen*. Woerden, 1643

D. Bellemans, *Het citherken van Jezus*. Brussel, 1675 (2^e druk)

P.C. Bor, *Den oorspronck, begin ende aenvanck der Nederlandtscher oorlogen. Geduyrende de regeringe vande Hertoginne van Parma, de Hertoge van Alba ende eensdeels vanden groot Commandeur*. Leiden, 1617

D.R. Camphuysen. *Stichtelycke rymen*. Hoorn, 1624

J. van Born, *Geestelick vreugde-beeckje. Toe-ge-eygent aen de Hollantse jeughd*. Amsterdam, 1645

J. Cats, *Klagende maeghden en raet voor de selve*. Dordrecht, 1634

J. Claeszn, *Het Rijper Liedtboecxken inhoudende hondert schriftuerlijcke liedekens dewelcke noyt voor desen in druck en zijn gheweest*, Amsterdam, 1624

F. G. Drieduym, *d'Enchuyster Yboecken*. Enkhuizen, 1666

D.A. Valcooch, *Den reghel der Duytsche schoolmeesters. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen in het laatst der XVIe en het begin der XVIIe eeuw*. Ed. G.D.J. Schotel. Den Haag, 1875

A. Valerius, *Nederlandtsche gedenck-clanck*. (ed. P.J. Meertens et al.) Amsterdam, 1942

Secundaire literatuur

A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 4*. Haarlem, 1858

A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 11*. Haarlem, 1865

G.J. van Bork et al., *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*. Weesp 1985

C.L. Heesakkers et al., *Carmina Scholastica Amstelodamensia: a selection of sixteenth century school songs of Amsterdam*. Leiden, 1984

N. Bakker et al., *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee & Praktijk 1500-2000*. Assen, 2006

- H. Bekkering et al., *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen, van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, 1989
- J. Bloemendal, *Spiegel van het dagelijkse leven. Latijnse School in de Noordelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw*. Hilversum, 2003
- P. Th. F. M. Boekholt et al., *Geschiedenis van de School in Nederland. Vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Assen/Maastricht, 1987
- L.P. Grijp, 'De Rotterdamse Faem-Bazuyn. De lokale dimensie van liedboeken uit de Gouden Eeuw.' In: *Volkskundig bulletin* (18), 1992.
- L.P. Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1991
- L.P. Grijp, 'Voer voor zanggrage kropjes. Wie zongen er uit de liedboekjes in de Gouden Eeuw?'. In: *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur*. Nijmegen, 1996
- L.P. Grijp, 'Van geuzenlied tot Gedenck-clanck. Eerste deel: Het geuzenliedboek in de Gouden Eeuw'. In: *De zeventiende eeuw* (10), 1994
- W.J. Kooiman. *Luther's kerklied in de Nederlanden*. Amsterdam, 1943
- M.A. Nauwelaerts, 'Scholen en onderwijs'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (IV). Haarlem, 1980
- H. Oliphant Old, *Worship. Reformed According to Scripture*. Louisville, 2002
- P.A. de Planque, *Valcooch's Regel der Duytsche schoolmeesters. Bijdrage tot de kennis van het wezen in de zestiende eeuw*. Groningen, 1926
- R.R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen*. Utrecht/Antwerpen, 1954
- E. Put, *De Cleijne Scholen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen Katholieke Reformatie en Verlichting (eind 16^e eeuw – 1795)*. Leuven, 1990
- B.B. Roberts, *Sex and drugs before rock 'n roll. Youth Culture and Masculinity in Hollands' Golden Age*. Amsterdam, 2012
- N. van der Sijs, 'Inhoudsopgaven van de kerkboeken. Inhoudsopgave van Dathenus 1566' in digitale uitgave van *Dauids Psalmen* door J. de Brune. 2011 (via DBNL)
- T. van Strien et al., *Het hart naar boven. Religieuze poëzie uit de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1998
- R. van Stripriaan. *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek*. Amsterdam, 2002

J.J.M. Vandommele, *Als in een spiegel. Vrede, kennis en gemeenschap op het Antwerpse Landjuweel van 1561*. Hilversum, 2011

N. Veldhorst, *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 2009

W. Verboom, 'De catechese van kerk, gezin en school in de reformatorische traditie (zestiende-achtttiende eeuw)'. In: *Leren geloven in de Lage Landen. Facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding*. Amsterdam, 1993

A. Willemsen, *Back to the schoolyard. The Daily Practice of Medieval and Renaissance Education*. Turnhout, 2008

A.M.J. Zijlstra, 'Klinkend door de tijd. Muziekonderwijs aan kathedraal- en kloosterscholen' In: *Madoc* (1997)

A.M.J. Zijlstra, 'Zoals de ouden niet zongen...' In: *Madoc* (1993)

Websites

Bijbel & Cultuur van Stichting Bijbel in de Nederlandse Cultuur (BNC): www.bijbelencultuur.nl (10-07-2014)

Liederenbank: www.liederenbank.nl (10-07-2014)

JongerenWerkgroep voor Sterrenkunde: www.sterrenkunde.nl (17-07-2014)

8. Bijlages

1. 3: Soorten schoolliedjes

1. ABC-lied
2. Leerlied
3. Zaterdaglied
4. Preekliedjes
 1. Voor de preek
 2. Vergelijking preekliedjes
 3. Na de preek

2. 4: Avond- en nieuwjaarsliedjes als schoolliederen

1. Avondliedjes
 1. 'Een avondt liedt voor die kinderen in der scholen'
 2. 'Een avondt liedeken'
 3. 'Een ander avondt liedt'
 4. 'Het achtenveertichste Liedeken, is een Avont-Ghebedt'
 5. 'Avont-sangh'
 6. 'Avondt-gesangh'
 7. 'Avondt-Gebedt'
2. Nieuwjaarsliedjes
 1. 'Een lustigh nieuwe Jaer-liedt'
 2. 'Een cort liedeken voor die juecht, datmen singhen mach opt nieuwe Jaer'
 3. 'Het vijfde Liedeken, Een Nieu-Jaer-liet'
 4. 'Het neghentiende Liedeken, een nieu Jaer-liedt'
 5. 'Het vijf en dertighe Liedt, Een Nieu-Jaer-Liedt'
 6. 'Een Nieuw-Jaers-Liedt'
3. Tabellen Analyse
 1. Tabel Avondliedjes
 2. Tabel Nieuwjaarsliedjes